

GROTHUSEN — DA SILVA — GROSS PETROSIAN — SU-
GAR — TODOROVA — GEORGESCU — TODOROV — STOJA-
NOVITC — VUCO — MILIC — Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ —
DUMONT — KAZARKOVA — SANDERS — GENC

**ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ
Κ Α Ι
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ
ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ
ΤΟΝ 19° ΑΙΩΝΑ**

Copyright 1980

Έκδόσεις ΘΕΜΕΛΙΟ ΕΠΕ

Ακαδημίας 63, Αθήνα - τηλ. 36 08 180

ΘΕΜΕΛΙΟ 1980

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Είσαγωγή	11
K. — D. GROTHUSEN, Βασικές σκέψεις για τις επιπτώσεις της διαμηχανικής επανάστασης στον τομέα των πόλεων της νοτιοανατολικής Εξρώπης	17
J. — G. DA SILVA, 'Ο ρόλος των διαμεσολαβητών στις σχέσεις της Δύσης, της Μεσογείου και της νοτιοανατολικής Εξρώπης	31
H. GROSS, 'Η συμβολή της Δυτικής Εξρώπης στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των βαλκανικών χωρών	44
J. PETROSIAN, Οι ιδέες του «εξευρωπαϊσμού» στην κοινωνικοπολιτική ζωή της 'Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τα νεώτερα χρόνια (τέλος 18ου - αρχές του 20ού αιώνα)	54
P. F. SUGAR, Μερικές σκέψεις για τις προϋποθέσεις εκσυγχρονισμού και τη δυνατότητα εφαρμογής τους στις εξρωπαϊκές επαρχίες της 'Οθωμανικής Αυτοκρατορίας	67

M. TODOROVA, 'Ο έξευρωπαϊσμός της κυβερνητικής ήγερσίας της 'Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων	93
V. GEORGESCU, 'Η όρολογία έκσυγχρονισμός και έξευρωπαϊσμός της 'Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της νοτιοανατολικής Εξρώπης κάτω από τό φώς της ρουμανικής εμπειρίας	110
N. TODOROV, 'Η διομηχανική επανάσταση στη Δυτική Εξρώπη και οι βαλκανικές επαρχίες της 'Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. 'Η περίπτωση της Βουλγαρίας	137
T. STOJANOVITC, 'Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και όθωμανικό κράτος: οίκογενειακή οικονομία, οικονομία αγοράς και έκσυγχρονισμός	157
N. VUCO, 'Η διομηχανική επανάσταση και ό έκσυγχρονισμός των πόλεων στη Σερβία τόν 19ο αιώνα ...	199
D. MILIC, 'Έκσυγχρονισμός στόν οικονομικό τομέα, έμπόριο και χειροτεχνική παραγωγή στη Σερβία τοῦ 19ου αιώνα	206
B. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, 'Η διομηχανική επανάσταση και ή 'Ελλάδα, 1832 - 1871	216
P. DUMONT, 'Η όθωμανική «εργατική τάξη» τίς παραμονές της επανάστασης των Νεοτούρκων	236
V. KAZARKOVA, Σχετικά μέ τη διαδικασία άστικοποίησης στη Βουλγαρία μεταξύ 1900 και 1910 ...	259

I. T. SANDERS, 'Ο άγρότης των Βαλκανίων θαδίζει πρὸς την έκδιομηχάνιση	264
M. GENC, Συγκριτική μελέτη των στοιχείων της ισόθειας εκμίσθωσης προσόδων και τοῦ δγκου των έμπορικῶν και βιοτεχνικῶν δραστηριοτήτων στην 'Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αιώνα ...	278

Mehmet Genç, Πανεπιστήμιο Κωνσταντινούπολης

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΗΣ ΙΣΟΒΙΑΣ
ΕΚΜΙΣΘΩΣΗΣ ΠΡΟΣΩΔΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΟΓΚΟΥ ΤΩΝ ΕΜΠΟ-
ΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΒΙΟΤΕΧΝΙΚΩΝ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ ΣΤΗΝ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΙΣΟ
ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ

I

Μερικά από τα ουσιαστικά ερωτήματα που αντιμετωπίζουν οι σύγχρονοι ιστορικοί της οθωμανικής οικονομικής ζωής είναι τα ακόλουθα: Ποιές ήταν οι κύριες επιπτώσεις της ευρωπαϊκής διομηχανικής επανάστασης του 18ου αιώνα στην οθωμανική οικονομία; Αύξηθηκε πράγματι ο όγκος του οθωμανικού εξωτερικού εμπορίου κατά τη διάρκεια αυτού του αιώνα; Ήναι, ποιά ήταν η δομή και η σημασία αυτής της ανόδου; Ή επέκταση του εμπορίου, πού έπαιξε ζωτικό ρόλο στη διομηχανική επανάσταση της Ευρώπης, παίζει εξίσου σημαντικό ρόλο και στην οθωμανική οικονομία; Μ' άλλα λόγια, ποιός ήταν ο αντίκτυπος της επέκτασης του εξωτερικού εμπορίου στους άλλους τομείς της οικονομίας;

Για να απαντήσουμε σ' αυτά και σε άλλα ανάλογα ερωτήματα χρειαζόμαστε προπαντός σειρά συνολικών και όμοιογενών δεδομένων· οι δυνατότητες όμως τέτοιας ποσοτικοποίησης στην οικονομική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έχουν παραμείνει μέχρι σήμερα πολύ περιορισμένες. Υπάρχει βέβαια άμεση σχέση ανάμεσα στην καθυστέρηση της ιστορικής έρευνας αυτού του τύπου και την ανεπάρκεια διαθέσιμων στοιχείων. Ακριβώς όπως σ' όλες τις προδιομηχανικές κοινωνίες, έτσι και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα θρούμε συνολικές και όμοιογενείς σειρές στατιστικών πληροφοριών, έτοιμες για άμεση χρήση από τη σύγχρονη επιστημονική έρευνα.

Ήναι και ό,τι απομένει σήμερα από τα οθωμανικά αρχεία αντιπροσωπεύει τεράστιο πλούτο ιστορικών πληροφοριών, ή στατιστική αξία αυτών των αρχειακών υλικών είναι πολύ περιορισμένη. Μερικά από τα σημαντικότερα και μοναδικά δεδομένα είναι αυτά που καταγράφηκαν κατά τη διάρκεια των δημοσιονομικών συναλλαγών. Αυτά τα στοιχεία, που αποτελούν το μεγαλύτερο τμήμα των αρχείων του θησαυροφυλακίου, είναι προϊόντα μιας όρισμένης γραφειοκρατικής διαδικασίας. Προσπάθησα να εξετάσω τη δυνατότητα χρησιμοποίησης των εν λόγω στοιχείων για την ποσοτικοποίηση της οθωμανικής οικονομικής ιστορίας. Τα κύρια ερωτήματα που με απασχόλησαν και στα όποια θα προσπαθήσω να απαντήσω εδώ είναι τα εξής: Σε ποιά βαθμό τα καταγεγραμμένα από τις οθωμανικές δημοσιονομικές αρχές δεδομένα αντιστοιχούν στην πραγματική οικονομική ζωή; Ήναι δέν υπάρχει τέτοια αντιστοιχία, είναι δυνατό να την κατασκευάσουμε; Πόσο μεγάλο θά ήταν στην περίπτωση αυτή το ποσοστό λάθους;

II

Φόροι που μπορούν να συσχετιστούν με πραγματικούς παράγοντες της οικονομίας είναι όσοι καλούνται στη δημοσιονομική φιλολογία έμμεσοι φόροι. Σε ιδανικές συνθήκες, αν δηλαδή ή είσπραξη των φόρων ήταν αδιάπληρη, αν δέν υπήρχε διαφθορά και λαθρεμπόριο και αν τα ποσοστά φόρου ήταν σαφή και σταθερά, τα στοιχεία από τη συλλογή των φόρων θά μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σαν ακριβές μέτρο των φορολογούμενων πηγών. Αυτή όμως είναι μία ιδανική κατάσταση που καμιά δημοσιονομική αρχή δέν μπορεί να ισχυριστεί ότι πέτυχε, ούτε στο παρελθόν ούτε στη σύγχρονη εποχή. Ή ακριβώς αντίθετη προς την παραπάνω κατάσταση είναι εκείνη όπου τα φορολογικά έσοδα δέν έχουν καμιά απόλυτως σχέση με τους πραγματικούς παράγοντες της οικονομικής ζωής. Φυσικά, και αυτό είναι υποθετική κατάσταση. Τα δημοσιονομικά δεδομένα πρέπει να τοποθετούνται κάπου ανάμεσα στα δυο αυτά άκρα, ανάλογα με το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης και την αποδοτικότητα της δημοσιονομικής οργάνωσης μιας χώρας. Στην αρχή της έρευνάς μου, προσπαθώντας να προσδιορίσω τη φύση αυτών των δεδομένων, διαπίστωσα άμέσως με κατάπληξη μου το εξής παράδοξο γεγονός: τα φορολογικά δεδομένα του οθωμανικού θησαυροφυλακίου βρίσκονταν πολύ κοντά στη δεύτερη υποθετική κατάσταση. Τό γεγονός ότι ήταν όντως σε τόσο ολοκληρωτική ανακολουθία προς τους πραγματικούς παράγοντες της οικονομικής ζωής μου φάνηκε εξαι-

ρετικά ενδιαφέρον, γιατί ήταν φαινόμενο ολότελα άπροσδόκητο και σχεδόν άπίθανο. Πραγματικά, σ' όλο τον 18ο αιώνα και ιδιαίτερα σέ μία περίοδο 40 - 50 ετών, κατά την όποια πρέπει σίγουρα νά συντελέστηκαν ζωτικές αλλαγές στην οικονομική σφαίρα, τά φορολογικά έσοδα σημειώνουν αύξηση μόνο κατά 1% ή άκόμα λιγότερο. Τό φαινόμενο δημιουργούσε προβλήματα. Για νά δώσω ένα παράδειγμα, ή φορολογική πρόσδοος του λιμανιού της Θεσσαλονίκης αύξήθηκε μεταξύ 1720 - 1770 μόνο κατά 0,5%, ενώ ό Σβορώνος¹ έχει δείξει ότι την ίδιο περίοδο ό όγκος του έμπορίου αυτού του λιμανιού αύξήθηκε κατά 400%. Ό φόρος επί του ζυγίσματος (Kanlar Resmi) στά έμπορεύματα πού περνούσαν από τό λιμάνι της Σμύρνης δέν μεταβλήθηκε καθόλου μεταξύ 1750 - 1800, παραμένοντας σταθερά στά 4.400 πιάστρα. Άλλά άρκετές πηγές μαρτυρούν ότι ή έμπορική κίνηση στό ίδιο λιμάνι αύξήθηκε σέ μεγάλο βαθμό κατά τον 18ο αιώνα. Η Καβάλα είχε τελωνειακές προσόδους 5.170 πιάστρα πού παρέμεναν άμετάβλητες επί 45 χρόνια, μεταξύ 1748 και 1793. Ήταν έντελώς άδύνατο νά έξηγήσουμε αυτή τή φορολογική άδράνεια, κοινή σέ πολλές έκμισθώσεις προσόδων (Μουκατάα) και νά δεχτούμε πώς ό όγκος του έμπορίου στον όποιο αναφέρονται οι έν λόγω πρόσδοοι παρέμεινε σταθερός σέ τόσο μεγάλες περιόδους. Άκόμα και άν υποθέσουμε ότι οι έκμισθωτές προσόδων (οί Μουλταζίμ) απέκρυπταν τίς αδήσεις, δέν μπορούμε νά έξηγήσουμε παρόμοια ύφεση. Νά λέγαμε πάλι πώς δέν υπήρξε καμιά ύφεση και πώς όλα έμειναν απaráλλαχτα λές και δέν κυλούσε ό χρόνος, ήταν απλά άδύνατο. Η όθωμανική κοινωνία ήταν βέβαια παραδοσιακή, και οι κάθε είδους αλλαγές έγιναν κατά πάσα πιθανότητα σέ χαμηλού ρυθμούς, αλλά είναι δυνατό νά μήν άντιμετώπιζε ή οικονομία αυτή ούτε τίς βραχυχρόνιες διακυμάνσεις πού είναι αναπόφευκτες σέ κάθε άγροτική οικονομία;

Καθώς προχωρούσε ή έρευνά μου, είδα καθαρά ότι τά συλλεγόμενα από τους διάφορους κλάδους της οικονομίας πραγματικά φορολογικά έσοδα δέν είχαν καμιά σχέση μέ τά ποσά πού περνούσαν στό Θησαυροφυλάκιο και στά κατάστιχα. Μελετώντας μεγάλες χρονικές περιόδους, έβρισκα ότι άν τό εισόδημα από έναν Μουκατάα ήταν 100 μονάδες, στό Θησαυροφυλάκιο έμπαινε ένα σταθερό τμήμα αυτού του ποσού, πού κατά περίπτωση κυμαινόταν από 10 ως 90 μονάδες. Τό πρόβλημα ήταν νά αποκατασταθεί μία λογική σχέση άνάμεσα στό ποσό αυτό και τά φορολογικά έσοδα. Πρός τό τέλος της έρευνάς μου πάνω στό έρώτημα γιατί δέν λειτουργήσε ό άνταγωνισμός άνάμεσα στους έκμισθωτές προσόδων και γιατί υπήρχε τόσο διαφορά άνάμεσα στην πραγματική άξια των φορολογικών

έσόδων και στό ποσό πού έμπαινε στό Θησαυροφυλάκιο, ανακάλυψα μία σημαντική πλευρά του συστήματος 'Ιλτιζάμ. Πρόκειται για τό γεγονός ότι κατά τά τέλη του 17ου αιώνα, διαπιστώνεται αλλαγή στην γενική πρακτική του πλειστηριασμού των έκμισθώσεων φόρων: τό Θησαυροφυλάκιο, αντί νά έκμισθώνει τίς φορολογικές προσόδους σέ έτήσια δάση, τίς πουλάει στό έξής σέ ισόδια.

III

Αυτό τό σύστημα, πού ονομάστηκε Μαλικιανέ στην όθωμανική φιλολογία, ήταν μία ειδική μορφή του συστήματος 'Ιλτιζάμ μέ την μεγαλύτερη δυνατή διάρκεια: την ισόδια. Τά ισόδια δικαιώματα σέ έκμισθούμενες φορολογικές προσόδους, ενώ εξακολουθούσαν νά αποτελούν άντικείμενο πλειστηριασμού όπως στό σύστημα 'Ιλτιζάμ, διέφεραν από τό τελευταίο στό ακόλουθο σημείο: στό κανονικό σύστημα 'Ιλτιζάμ, ό πλειστηριασμός άφορούσε τό ύψος της έτήσιας δόσης προσόδων στό Θησαυροφυλάκιο. Στό νέο σύστημα όμως, οι έτήσιες δόσεις ήταν καθορισμένες από τό Θησαυροφυλάκιο και δέν έτίθετο ζήτημα αύξησης ή έλάττωσής τους κατά τον πλειστηριασμό. Ό πλειστηριασμός άφορούσε τώρα τον καθορισμό του εφάπαξ άρχικού ποσού πού έπρεπε νά πληρώσει ό έκμισθωτής προσόδων για νά άποκτήσει τό δικαίωμα της ισόδιας κατοχής της προσόδου, της όποιας οι έτήσιες δόσεις, όπως είπαμε, ήταν σταθερές και προκαθορισμένες. Αυτό τό άρχικό ποσό, ονομαζόμενο «Μουασελέ» στην όθωμανική δημοσιονομική όρολογία, άντιστοιχούσε στην τρέχουσα άξια των κερδών πού θά μπορούσε νά άποκτήσει ό κάτοχος του Μαλικιανέ από την έκπλειστηριαζόμενη πηγή προσόδου κατά την υπόλοιπη ζωή του. Είναι φανερό ότι οι ύποψήφιοι άγοραστές δέν καθόριζαν αυτό τό ποσό ύστερα από πολύπλοκους ύπολογισμούς, αλλά άντίθετα μέ δάση άπλές έκτιμήσεις πού είχαν κάνει προτού προσφέρουν τιμές κατά την πλειστηριασμό. Οι έκτιμήσεις άφορούσαν την έτήσια άπόδοση της φορολογήσιμης πηγής, τό ποσοστό του έσόδου πού έπρεπε νά πληρωθεί σαν έτήσια δόση στό Κράτος, τό ύψος του καθαρού κέρδους κ.λπ. Οι άγοραστές είχαν τον τρόπο νά κάνουν μέ άρκετή ακρίβεια αυτές τίς έκτιμήσεις και οι άρχές ήταν έτοιμες νά τούς βοηθήσουν. Σέ τελευταία άνάλυση, τό νά διαθέτουν οι άγοραστές ακριβείς κατά τό δυνατό πληροφορίες ήταν προς όφελος όχι μόνο δικό τους αλλά και του Θησαυροφυλακίου. Η σταθερότητα των έτήσιων δόσεων στό Κράτος, πού σέ μάς φάνηκε τόσο άκατανόητη, στην πραγματικότητα άποσκοπούσε στη βελτίωση των δυνατοτήτων νά προβλεφθεί τό μέλλον. Χάρη σ' αυτή τή διαδικασία

σία, οι έτήσιες δόσεις —πού αποτελούν παράγοντα πρόβλεψης του μέλλοντος— παύουν νά είναι συμπτωματικές και γίνονται προβλέψιμες. Αν δέν ήταν σταθερές και υπόκεινταν σέ αυθαίρετες παρεμβάσεις του Κράτους, είναι φανερό πώς θά ήταν αδύνατο νά προβλεφθεί ο χρόνος και τό μέγεθος τέτοιας αυθαίρετης παρέμβασης. Κι έτσι, αφού οι δυνατότητες πρόβλεψης θά ήταν μειωμένες, τό αρχικό ποσό (Μουασελέ), πού θά πληρωνόταν σέ αντάλλαγμα ενός αμφίβολου έτήσιου έσοδου, κατά πάσα πιθανότητα θά μειωνόταν ανάλογα. Άλλά τό Θησαυροφυλάκιο ήθελε νά μεγιστοποιήσει αυτό τό ποσό. Αυτός είναι ο λόγος πού διευκόλυνε τίς δυνατότητες πρόβλεψης των υποψηφίων αγοραστών.

Τό συνολικό ποσό του Μουασελέ, πού πληρωνόταν μέ αντάλλαγμα τό ισόδίο δικαίωμα πάνω στό έτήσιο καθαρό έσοδο της φορολογούμενης πηγής (Μουκατάα), καθοριζόταν μέσα από την ανταγωνιστική προσφορά τιμών από τούς υποψήφιους αγοραστές. Τό Θησαυροφυλάκιο καθόριζε αρχικά ένα ελάχιστο όριο πού κυμαινόταν από τό διπλάσιο ως τό οκταπλάσιο του έτήσιου καθαρού μισθώματος. Η πώληση του αξιώματος αυτού (του δικαιώματος στην πρόσοδο) γινόταν μέ ειδική πράξη (Defterdarlik)· ο χρόνος πού μεσολαβούσε από την προκήρυξη ως την τελική κατακύρωση ήταν αρκετά μεγάλος, ώστε νά μπορούν όλοι οι υποψήφιοι αγοραστές νά συγκεντρώσουν τίς απαραίτητες πληροφορίες. Όλες οι προσφορές καταγράφονταν σ' ένα «defter» πού ήταν ανοικτό στό κοινό και ή πώληση του αξιώματος γινόταν σ' εκείνον πού είχε κάνει την ύψηλότερη προσφορά. Κατά την πληρωμή του συνολικού ποσού του Μουασελέ, δινόταν στον νέο κάτοχο του Μαλικιανέ (της ισόδιας εκμίσθωσης των προσόδων) ένα μπεράτι, πού περιέγραφε μέ σαφήνεια όλα τά δικαιώματα και τίς υποχρεώσεις του. Είχε τό δικαίωμα νά διαχειρίζεται την πρόσοδό του (τόν Μουκατάα του) όπως ήθελε ή νά τον πουλήσει σέ κάποιον άλλο, αρκεί νά τηρούσε τούς κανονισμούς. Μέ εξαίρεση τον καδή, κανείς αξιωματούχος του Κράτους δέν είχε δικαίωμα νά ελέγχει ή νά παρεμβαίνει στις δραστηριότητες του νέου κατόχου της Μαλικιανέ.

Τό νέο σύστημα είχε ορισμένα πλεονεκτήματα για τον αγοραστή. Στο παλιό σύστημα 'Ιλτιζάμι ήταν αδύνατο τό ίδιο άτομο νά κρατήσει μιá εκμίσθωση προσόδου (Μουκατάα) για μεγάλο χρονικό διάστημα· υπήρχε πάντα ή δυνατότητα νά αποκτήσει κάποιος άλλος τον Μουκατάα προσφέροντας υψηλότερη τιμή. Τό νέο σύστημα πρόσφερε στον κάτοχο της προσόδου μεγαλύτερη σταθερότητα και κανονικότητα από τό προηγούμενο. Ο κάτοχος του Μαλικιανέ ήξερε τώρα ότι χωρίς νά έχει νά κάνει απροσδόκητες οικονομικές

θυσίες, ο Μουκατάα θά του άνηκε σ' όλη τή ζωή του και τό μελλοντικό εισόδημά του δέν θά ήταν εκτεθειμένο σέ εξωτερικούς κινδύνους, εκτός από όσους ήταν έγγενείς στον ίδιο τον Μουκατάα. Έτσι, τά μέτρα πού επρόκειτο ένδεχόμενα νά πάρει θά θελώτων και την φορολογική πηγή, μειώνοντας ακόμη περισσότερο τούς κινδύνους και αυξάνοντας τό εισόδημά του. Όλα τούτα περιέκλειαν ένα μηχανισμό ευνοϊκό όχι μόνο για τον ίδιο τον Μουκατάα, αλλά και για όλόκληρη την οικονομία. Αυτός ήταν ο λόγος ύπαρξης του νέου συστήματος, όσον άφορά τίς θωμανικές δημοσιονομικές αρχές.

Υπήρχαν όμως κι άλλα κίνητρα πίσω από τή νέα πολιτική του Κράτους όταν καθιερώθηκε, στά τέλη του 17ου αιώνα, τό νέο σύστημα. Μετά από μακροχρόνιες περιόδους πολέμων, τό έλλειμμα του προϋπολογισμού είχε πάρει υπερβολικές διαστάσεις. Ένώ οι δαπάνες αυξάνονταν μέ ταχύτητα, τά έσοδα όχι μόνο μειώνονται, μέσα στις συνθήκες της χρόνιας και εκτεινόμενης ύφεσης. Σέ τέτοιες συνθήκες, μπορούμε νά θεωρήσουμε την παραπάνω αλλαγή στό σύστημα 'Ιλτιζάμι σαν μορφή χρηματοδότησης του έλλείμματος, όπου τό Κράτος κατένειμε έκ των προτέρων στους Μουλτεζίμι (εκμισθωτές προσόδων) τά αναμενόμενα κέρδη, μέ αντάλλαγμα μιá προκαταβολική εφάπαξ πληρωμή από τον καθένα. Ο μόνος κίνδυνος πού διέτρεχε μ' ένα τέτοιο έγχείρημα ήταν ή πιθανότητα νά αναπτυχθεί μελλοντικά ή φορολογούμενη πηγή —πού είχε πλέον πωληθεί σέ ισόδια βάση— σέ τέτοιο βαθμό ώστε νά αποδίδει υψηλότερη από την αναμενόμενη πρόσοδο. Άλλά τό 1695, όταν έγκαθιδρύθηκε τό νέο σύστημα, τό Κράτος, στό μέσο ενός δωδεκάχρονου μεγάλου πολέμου, ένδιαφερόταν περισσότερο για τή χρηματοδότηση των έπειγουσών στρατιωτικών δαπανών του παρά για τίς πιθανές μελλοντικές απώλειες έσόδων, καθώς μάλιστα ή οικονομική στασιμότητα πού επικρατούσε στην οικονομική ζωή δημιουργούσε άπαισιοδοξία για τίς μελλοντικές οικονομικές τάσεις. Επιπλέον οι απώλειες, πού ίσως αυξάνονταν χάρη στην πιθανή αύξηση της αποδοτικότητας σέ φόρους των Μουκατάα, περιορίζονταν στη διάρκεια ζωής του κατόχου του Μαλικιανέ. Γιατί μετά τον θάνατό του ο Μουκατάα θά πουλιόταν και πάλι σέ πλειστηριασμό, στον όποιο τό Κράτος θά ζητούσε τώρα, σαν ελάχιστη τιμή, ύψηλότερο αρχικό ποσό (Μουασελέ) πού θά αντιστοιχούσε στην αυξημένη ικανότητα φορολογικής απόδοσης του Μουκατάα. Έτσι τό Κράτος είχε τή δυνατότητα νά αυξάνει τά έσοδά του από τούς Μουασελέ κατά τακτικά διαστήματα πού αντιστοιχούσαν χοντρικά σέ μιá γενιά, και μ' αυτόν τον τρόπο νά αντισταθμίζει ένμέρει τίς απώλειές του. Από

τό άλλο μέρος, μπορούσε τώρα να προστατεύει τη φορολογική πηγή από τις καταστροφικές συνέπειες της συχνής αλλαγής των Μουλτεζίμ.

IV

Η μεγιστοποίηση των περιοδικών Μουασελέ ήταν το σημείο πού προσέλκυσε τη μεγαλύτερη προσοχή των δημοσιονομικών αρχών στο νέο σύστημα του Μαλικιανέ (ισόδιας εκμίσθωσης προσόδων), πού καθιερώθηκε χάρη στις παραπάνω εκτιμήσεις. Η αρχική ελάχιστη αξία του Μουασελέ καθοριζόταν από το Θησαυροφυλάκιο, ανάλογα με τις συνθήκες της αγοράς και στο ύψος δύο έως οκτώ ετήσιων μισθωμάτων. Μεγιστοποίηση του εσόδου από τον Μουασελέ, έτσι όπως καθοριζόταν, ήταν δυνατή μόνο με τη δημιουργία συνθηκών παρότρυνσης σε ανταγωνισμό ανάμεσα στους υποψήφιους αγοραστές. Το σώμα των πιθανών αγοραστών φαίνεται ότι δεν ξεπέρασε τα χίλια άτομα, όλο τον 18ο αιώνα. Η μεγάλη πλειοψηφία τους ανήκε στη στρατιωτική, γραφειοκρατική και νομικο-θρησκευτική ομάδα. Καθώς το σώμα αυτό δεν ήταν πολύ ομοιογενές και, χωρισμένο σε αρκετές υπο-ομάδες όπως το Παλάτι, ή Ύψηλή Πύλη, ή γραφειοκρατία, οι ούλεμάδες και οι στρατιωτικοί, δεν ένεργούσε σαν συμπαγής ομάδα, μπορούμε να πούμε ότι έφερε μέσα του τις συνθήκες πού οδηγούσαν σε λίγο πολύ ανταγωνιστικές προσφορές τιμών. Επιπλέον οι δημοσιονομικές αρχές, κάτω από την πίεση της επείγουσας ανάγκης να μεγιστοποιηθούν τα έσοδα από τους Μουασελέ, έκαναν τα πάντα για να αναπτύξουν αυτές τις ανταγωνιστικές συνθήκες. Τέλος, διευκόλυνε τις ανταγωνιστικές συνθήκες ακόμα περισσότερο το γεγονός ότι οι πλειστηριασμοί συγκεντρώνονταν γύρω από σχετικά ομοιογενή «ετήσια μισθώματα», ανεξάρτητα από τις ειδικές συνθήκες του κάθε Μουκατάα.

Πιστεύοντας ότι θα έπρεπε να υπάρχει κάποια αναλογία ανάμεσα στην ετήσια πρόσοδο πού πουλιόταν κάτω από τις παραπάνω συνθήκες, και στον Μουασελέ πού πληρωνόταν σε αντάλλαγμα αυτής της ετήσιας προσόδου, και ακόμα ότι η αναλογία αυτή θα έπρεπε να κυμαίνεται στα ίδια επίπεδα για όλους τους Μουκατάα πού είχαν εκπλειστηριαστεί και πουληθεί στην ίδια αγορά και σε σύνταξη χρονική περίοδο, υπέθεσα πώς η ένλογη αναλογία θα άλλαζε κάτω από την επίδραση ορισμένων παραγόντων μόνο σε συνάρτηση με τον χρόνο. Ξεκινώντας από την υπόθεση αυτή, ανέλυσα 150-200 περιπτώσεις πού μπορούν να παρατηρηθούν τον 18ο αιώνα. Από το σύνολο των περιπτώσεων, πού εκτείνονται

σε μία περίοδο 120 χρόνων —από το 1700 ως το 1820—, έδωγα με αρκετή σαφήνεια την μακροχρόνια τάση των εκμίσθωσεων στην αγορά της Κωνσταντινούπολης, όπου συγκεντρώνεται το 90% των Μαλικιανέ. Η τάση καταγράφεται στο διάγραμμα Δ1 και δείχνει με ποιο ποσοστό κέρδους γίνονταν οι επενδύσεις στην αγορά Μαλικιανέ της Κωνσταντινούπολης όλο τον 18ο αιώνα. Η σημασία της τάσης αυτής βρίσκεται στο γεγονός ότι μας βοηθάει να υπολογίσουμε κατά προσέγγιση την ετήσια πρόσοδο πού αποδίδει ένας συγκεκριμένος Μουκατάα στον αγοραστή του τη στιγμή της πώλησης, εφόσον γνωρίζουμε την τιμή πώλησης. Στα τουρκικά αρχεία έχουμε αρκετά τακτικές καταχωρήσεις των Μουασελέ πού πληρώνονταν σε διάφορες εποχές, για κάθε Μουκατάα πού πουλιόταν σαν Μαλικιανέ. Έτσι, χρησιμοποιώντας σαν κλειδί τα στοιχεία της μακρόχρονης τάσης του τρέχοντος ποσοστού κέρδους στην αγορά, μπορούμε να τα εφαρμόσουμε στις χρονολογικές σειρές πού σχηματίζουν τα προκαταβαλλόμενα για κάθε Μουκατάα ποσά (Μουασελέ), και μ' αυτόν τον τρόπο να τις μετατρέψουμε σε σειρές ετήσιων προσόδων πού έπαιρναν οι κάτοχοι του Μουκατάα. Προσθέτοντας σ' αυτή την καθαρή πρόσοδο του κατόχου του Μαλικιανέ την ετήσια δόση πού αυτός πλήρωνε και πού έχει καταγραφεί εξίσου κανονικά στα αρχεία, θα έχουμε το ετήσιο συνολικό ακαθάριστο εισόδημα πού περιερχόταν από τον Μουκατάα στον κάτοχο του Μαλικιανέ. Αυτό το συνολικό ακαθάριστο εισόδημα και οι κύριες κατηγορίες των στοιχείων πού χρησιμοποιήθηκαν για να το βρούμε, δείχνονται λεπτομερικά σε ξεχωριστές στήλες στους συννημένους πίνακες, όπου καταγράφονται 21 περιπτώσεις Μαλικιανέ πού διαλέξαμε σαν χαρακτηριστικές. Στη συνέχεια, θα εξετάσουμε πώς και σε ποιο βαθμό αυτό το συνολικό ακαθάριστο εισόδημα αντανάκλαζ τον δγκο της οικονομικής δραστηριότητας, πού μπορεί τώρα να υπολογιστεί με βάση το εισόδημα αυτό και τα ποσοστά φόρου. (Χρησιμοποίησα εδώ, σαν μονάδα υπολογισμού, ένα οθωμανικό γρόσι —kurus— ίσο προς 120 άσπρα —akçe).

Δίπλα στην πρώτη στήλη πού περιέχει τα έτη, έδειξα: στη στήλη (α), τα εφάπαξ προκαταβαλλόμενα ποσά (Μουασελέ)· στη στήλη (β), το ποσοστό κέρδους πού αντιστοιχεί στο έτος στο οποίο ανήκει το Μουασελέ και πού προκύπτει από το διάγραμμα Δ1· και στη στήλη (γ) το προϊόν του πολλαπλασιασμού (α) × (β), δηλαδή την πιθανή καθαρή πρόσοδο πού περιερχόταν στον κάτοχο του Μαλικιανέ· στη στήλη (δ), τις ετήσιες δόσεις πού πληρώνονταν στο Θησαυροφυλάκιο· και στη στήλη (ε), το άθροισμα (γ) + (δ), πού αντιπροσωπεύει το συνολικό ακαθάριστο εισόδημα του κατόχου

του Μαλικιανέ. Η τελευταία στήλη (στ) μετατρέπει τη στήλη (ε) σε δείκτες. Αν υποθέσουμε ότι το ποσοστό φόρου δεν έχει μεταβληθεί, ή σειρά στη στήλη (ε) πρέπει να αντανάκλα τις μεταβολές στον δγκο της δραστηριότητας που αντιπροσωπεύει ένας Μουκατάα. Και στην περίπτωση όμως που το ποσοστό φόρου έχει μεταβληθεί, πάλι μπορούμε να βρούμε τις μεταβολές στον δγκο της δραστηριότητας, αποπληθωρίζοντας τη σειρά (ε) ανάλογα.

Στό σημείο αυτό θα έλεγα ότι χρησιμοποιώντας την έννοια της αντανάκλασης δεν έννοω πλήρη εξίσωση, αλλά περισσότερο απλό συσχετισμό και παραλληλισμό. "Ας εξηγήσω εδώ μ' ένα παράδειγμα τι έννοω παραλληλισμό.

Στόν πίνακα 1 βρίσκονται στοιχεία από τις εξαγωγές δθωμανικού μπαμποκιού και νήματος. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το ποσοστό φόρου παρέμεινε αμετάβλητο μεταξύ 1734-1791 και ήταν 1 άσπρο για μία δκά μπαμπάκι και 2 άσπρα για το νήμα. Έπειδή δεν μπορούμε να ξεχωρίσουμε τα σχετικά ποσά μπαμποκιού και νήματος που εξαγόταν, υποθέτουμε πως εξαγόταν μόνο μπαμπάκι και βλέπουμε ότι το 1750 η εξαγωγή ήταν 2.774.120 δκάδες που αντιστοιχούν σε 22.951 γρόσια στη στήλη (ε) και το 1787, η εξαγωγή ήταν 8.098.500 δκάδες που αντιστοιχούν σε 67.488 γρόσια. Στο ερώτημα: αν ο πραγματικός δγκος της παραγωγής κυμαινόταν πράγματι σ' αυτά τα επίπεδα θα άπαντούσα κατηγορηματικά: όχι. Αλλά με μεγάλο θαμβό αξιοπιστίας μπορώ να πω τούτο: δεν μπορώ να ξέρω τον ακριβή δγκο της εξαγωγής, αλλά όποιος κι αν ήταν αυτός το 1750, το 1787 έχει αυξηθεί κατά 200%². Αυτό είναι το πρώτο σημαντικό συμπέρασμα που βγάζουμε από τη συνολική ακαθάριστη φορολογική απόδοση. Δεν μπορούμε όμως, στο σημερινό επίπεδο των γνώσεών μας, με βάση αυτό το συμπέρασμα να υπολογίσουμε τον πραγματικό δγκο της οικονομικής δραστηριότητας για να φτάσουμε στο σημείο αυτό, χρειάζεται να γνωρίζουμε μερικές άλλες σημαντικές πλευρές των προβλημάτων που συνδέονται με τη φορολογία. Η σύντομη αναφορά στις πλευρές αυτές θα ήταν χρήσιμη, όχι μόνο για να λογαριάσουμε τις οικονομικές δραστηριότητες σε απόλυτους αριθμούς, αλλά κυρίως για να εκτιμήσουμε τις διακυμάνσεις τους μέσα στον χρόνο, όσες μπορούμε να έντοπίζουμε.

Τά στοιχεία της στήλης (ε) αντιπροσωπεύουν τα ποσά που σύμφωνα με τις υποθέσεις και τους υπολογισμούς μου περιέρχονταν στον κάτοχο του Μαλικιανέ. Για να προσδιορίσουμε το δυνατό συνολικό ακαθάριστο φορολογικό εισόδημα που απέδιδε με τη σειρά του θεωρητικά ο πραγματικός δγκος οικονομικής δραστηριότητας,

πρέπει μαζί με τα παραπάνω να εξετάσουμε και άλλα στοιχεία, όπως το κόστος της εισπραξης των φόρων.

Χρειαζόμαστε ειδικούς υπολογισμούς και υποθέσεις για κάθε Μουκατάα, προκειμένου να συμπεριλάβουμε στις εκτιμήσεις μας το κόστος της εισπραξης των φόρων, το οποίο αναμφίβολα θα κυμαίνεται σε μεταβλητές αναλογίες για κάθε φορολογούμενο είδος πάντως, το κόστος αυτό πρέπει όπωςσδήποτε να το πάρουμε υπόψη μας, αν θέλουμε να φτάσουμε σε περισσότερο ρεαλιστικές προσεγγίσεις του πραγματικού δγκου της οικονομικής δραστηριότητας. Δεν επέχειρσα να συμπεριλάβω στην ανάλυση την πλευρά αυτή, γιατί πρόκειται για δύσκολο και επικίνδυνο έγχείρημα. Έπειδή όμως συνέχισα να ενδιαφερόμαι για το θέμα, σχημάτισα κατά την έρευνά μου την ακόλουθη έντύπωση: κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, στους περισσότερους έμμεσους φόρους, όπως τελωνειακούς δασμούς, φόρους «χαρτοσήμου», διαμετακομιστικούς και στον İktisab, που μπορούν να χρησιμοποιηθούν αποτελεσματικά στις εκτιμήσεις μας σχετικά με την οικονομία, το κόστος της εισπραξης των φόρων κυμαινόταν από 10% έως 20% της αξίας του φόρου. Αλλά όσο τα ποσοστά φόρου παραμένουν σταθερά, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι σε περιόδους πληθωρισμού, όπως το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, το ποσοστό του φορολογούμενου εισόδου που αντιπροσωπεύει το κόστος της εισπραξης των φόρων αυξανόταν ανάλογα περίπου με το ποσοστό πληθωρισμού.

Τό δεύτερο σημείο που πρέπει να συνοψολογιστεί είναι τό λαθρεμπόριο, ακριβής προσδιορισμός του οποίου είναι εξ όρισμού άδύνατος. Η έκταση του λαθρεμπορίου αλλάζει ανάλογα με τό κατά περίπτωση ύψος του δασμού, τήν πραγματική αποτελεσματικότητα της δημοσιονομικής οργάνωσης και τή φύση των ποινών που εφαρμόζονταν. Συνακόλουθα, τό λαθρεμπόριο είναι φαινόμενο πολύπλοκο, ποσοτικοποίηση του οποίου μπορεί να γίνει μόνο με έμμεσους και συνολικούς υπολογισμούς. Με τό σημερινό επίπεδο των γνώσεών μας, τέτοιοι υπολογισμοί για τήν δθωμανική Ιστορία άπλούστατα δεν μπορούν να γίνουν. Προς τό παρόν, ό,τι μπορούμε να πούμε πάνω στο ζήτημα είναι τό εξής: για τούς φόρους που εξετάζονται σ' αυτή τή μελέτη και για όρισμένους άλλους, οι δασμολογικοί συντελεστές ήταν γενικά πολύ χαμηλοί: έπιπλέον, είτε de jure είτε de facto, ήταν σταθεροί και δαθμιαία έχασαν τό σχετικό τους θάρος εξαιτίας του πληθωρισμού. Για παράδειγμα, τό ποσοστό τελωνειακών δασμών στις εξαγωγές μπαμποκιού παρέμεινε ένα άσπρο ανά δκά από τό 1734 ως τό 1792. Όταν τό 1734 η τιμή του μπαμποκιού ήταν 22 άσπρα³, τό ποσοστό δασμού πλησίαζε τό 5%, τό 1780

ὅμως, ἡ ὁκιά τοῦ μπαμπακιοῦ πουλιόταν 122 - 140 ἄσπρα καί τό ποσοστό δασιμίου εἶχε συνεπῶς πέσει στό 0,7 - 0,8%. Ἡ κατάσταση αὐτή, κοινή στοὺς περισσότερους ἀπό τοὺς φόρους πού παρουσιάζονται στοὺς συνημμένους πίνακες, συνετέλεσε στή μείωση τῆς τάσης γιὰ λαθρεμπόριο καί τό κατέστησε ἀσύμφορο. Ἡ ἴδια κατάσταση ὡστόσο ἐπηρέασε πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση τὴν αὐξηση τοῦ κόστους εἰσπραξῆς τῶν φόρων λόγω τοῦ πληθωρισμοῦ.

Τό τρίτο καί τελευταῖο σημεῖο πού πρέπει νά ληφθεῖ ὑπόψη ἐδῶ εἶναι μιὰ πρακτική τῶν κατόχων τῶν Μαλικιανέ κατὰ τὴν ὁποία δέν διαχειρίζονταν οἱ ἴδιοι τὸν Μουκατάα τους ἀλλὰ προτιμοῦσαν νά τὸν παραχωροῦν σέ τρίτο πρόσωπο μέ τό σύστημα Ἰλτιζάμι. Μέ τὸν τρόπο αὐτό, ἓνα μέρος τοῦ φορολογικοῦ ἐσόδου κρατιόταν σάν κέρδος τῶν ἐνδιάμεσων ἐκμισθωτῶν προσόδων (Μουλτεζίμ). Ἐπομένως, γιὰ νά φτάσουμε στήν πραγματική ἀξία τοῦ φορολογικοῦ ἐσόδου, πρέπει νά προσθέσουμε στό συνολικό ἀκαθάριστο φορολογικό ἐσοδο τοῦ κατόχου τοῦ Μαλικιανέ, τό πῶς πού ἀντιστοιχεῖ στό κέρδος τῶν ἐνδιάμεσων Μουλτεζίμ. Εἶναι πολύ δύσκολο νά μάθουμε τὴν ἀναλογία αὐτοῦ τοῦ κέρδους, ἀλλὰ μπορούμε νά ποῦμε ὅτι πιθανότατα δέν παρουσίασε μεγάλες διακυμάνσεις καί παρέμεινε σέ σχετικά λογικά ἐπίπεδα. Γιατί ἂν ἦταν ὑπερβολικό, ὁ κάτοχος τοῦ Μαλικιανέ θά διαχειριζόταν ὁ ἴδιος τὸν Μουκατάα του, ἢ θά διόριζε γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ κάποιον ἐμπιστὸ τοῦ ὑπάλληλο: ἀπὸ τὴ στιγμή πού εἶχε ἐπενδύσει ἓνα ἀρκετὰ μεγάλο ποσό, μετὰ ἀπὸ ἓναν ὑψηλὰ ἀνταγωνιστικὸ πλειστηριασμό, δέν ἦταν δυνατό νά ἀνέχεται συνεχῆ πτώση τῶν εἰσοδημάτων του.

Μποροῦμε νά θεωρήσουμε ὅτι γενικά τό ἴδιο πρακτικὸ πνεῦμα ἰσχύει καί γιὰ τό κόστος εἰσπραξῆς τῶν φόρων καί γιὰ τό λαθρεμπόριο, καί νά δεβαιώσουμε ὅτι ὁ κάτοχος τοῦ Μαλικιανέ, γιὰ νά μεγιστοποιήσει τὰ ἐσοδά του, θά προσπαθοῦσε νά διαφυλάξει ἀπὸ εὐρεῖες διακυμάνσεις τό μερίδιο πού τοῦ ἀναλογεῖ (στήλη (ε)) ἀπὸ τό συνολικὸ φορολογικὸ ἐσοδο. Καί θά εἶχε ἀσφαλῶς τό κύρος νά ἐνεργεῖ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, γιατί διέθετε σχεδὸν ἀπόλυτὴ ἐξουσία στή δημοσιονομική καί οικονομική διαχείριση τοῦ Μαλικιανέ του, μέ μόνη ἐξάλειψη τὸν δικαστικὸ ἔλεγχο. Ποιὰ εἶναι ἡ σχέση τοῦ τιμήματος πού συγκροτοῦν τὰ τρία αὐτὰ σημεῖα μέ τό συνολικὸ δυνατό φορολογικὸ ἐσοδο; Δέν εἶναι δυνατό νά ἀπαντήσουμε πρὸς τό παρὸν στό ἐρώτημα, δίνοντας ἓνα ὀριστικὸ ποσοστὸ· ἀλλὰ μπορούμε νά κάνουμε μιὰ πολὺ χοντρικὴ ἐκτίμηση καί νά ποῦμε ὅτι δέν ἦταν μικρότερο ἀπὸ 30% καί μεγαλύτερο ἀπὸ 50%. Χρησιμοποιώντας τέτοιες προσεγγίσεις θά φτάναμε στό συνολικὸ φορολογικὸ ἐσοδο καί μέσω αὐτοῦ στὸν ὄγκο τῆς οικονομικῆς δραστηριότητας, μ'

ἓνα ποσοστὸ ἀξιοπιστίας μόλις 60%, πού εἶναι βέβαια ὑπερβολικὰ μικρό. Θά μπορούσαμε ἴσως νά αὐξήσουμε αὐτὸ τό ποσοστὸ μελετώντας κάθε Μουκατάα χωριστὰ, μέσα στίς ἰδιαίτερες συνθήκες του. Πρέπει ὡστόσο νά προσθέσω ὅτι, μέ τό σημερινὸ ἐπίπεδο τῶν γνώσεών μας, οἱ ὀθωμανικὲς ἀρχεαρχεὲς πηγές δέν φαίνεται νά ὑπόσχονται πολλὰ γιὰ τὴ λύση τοῦ προβλήματος. Ἀλλὰ μολονότι δέν γνωρίζουμε τὰ συνολικὰ φορολογικὰ ἐσοδα μέ ὅλες τίς πλευρές τους καί μαζί μ' αὐτὰ τό ἀπόλυτο ἐπίπεδο τοῦ ὄγκου τῆς οικονομικῆς δραστηριότητας, μπορούμε νά ἐκτιμήσουμε μέ μεγάλο βαθμὸ ἀξιοπιστίας τὴν ἐξέλιξη αὐτοῦ τοῦ τελευταίου σέ ὀρισμένη χρονικὴ περίοδο, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι τὸ μερίδιο τοῦ κατόχου τοῦ Μαλικιανέ σέ τοῦτο τό δυνατό συνολικὸ ἐσοδο παραμένει σταθερό. Εἶναι πάντως φανερό ὅτι ὁ βαθμὸς προσέγγισης τῆς πραγματικότητας πού θά πετυχαίναμε θά ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν ὁρθότητα τῶν ὑποθέσεων μας καί τὴ σταθερότητα αὐτοῦ τοῦ μεριδίου.

Πόσο ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα τό σχῆμα πού σκιαγράφησα καί παρουσίασα θεωρητικά; Γιὰ παράδειγμα, συνέβη ὅπως ἡ αὐξηση κατὰ 200% πού ὑπολόγισα στήν ἐξαγωγή ὀθωμανικοῦ μπαμπακιοῦ καί νήματος μεταξύ 1750 - 1787; Εἶναι σαφές πῶς οἱ σχέσεις τίς ὁποῖες ἐπικαλοῦμαι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τό πόσο λογικὲς μοιάζουν, δέν θά εἶχαν καμιὰ ἀναλυτικὴ ἀξία ἂν δέν μπορούσαν νά ἐπαληθευτοῦν ἐμπειρικά. Εἶναι ἐπίσης φανερό πῶς τὰ κατὰλληλα γιὰ τέτοια ἐπαλήθευση στοιχεῖα εἶναι ἐξαιρετικὰ περιορισμένα. Ἄν ὑπῆρχαν ἄλλωστε σέ ἀφθονία, ὅλοι οἱ παραπάνω ὑπολογισμοὶ καί ὑποθέσεις θά ἦταν βέβαια περιττοί. Ὡστόσο, εἶναι δυνατό καί ἀπαραίτητο νά ἐπιχειρήσουμε μερικὴ ἐπαλήθευση, βασιζόμενοι σέ ὀρισμένα πολὺ ἀραιὰ δεδομένα. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό, χρησιμοποίησα τὰ στοιχεῖα πού δίνει ὁ R. Paris⁴ γιὰ τὴν ἐξαγωγή μπαμπακιοῦ καί νήματος σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους πελάτες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας τὸν 18ο αἰώνα, τὴν Γαλλία. Τὰ ἐνλόγως στοιχεῖα θρίσκονται στὸν πίνακα 1α, πού ἔχει τοποθετηθεῖ κάτω ἀπὸ τὸν πίνακα 1. Ἄν καί δέν μπορούμε νά πετύχουμε πλήρῃ ἐπαλήθευση, μπορούμε μολαταῦτα νά προβοῦμε σέ ἀποκαλυπτικὴ σύγκριση. Γιὰ νά διευκολύνω τὴ σύγκριση τῶν δύο ὁμάδων στοιχείων, ἔδειξα στό διάγραμμα Δ1 τίς δύο καμπύλες πού ἀντιστοιχοῦν στήν ἐξέλιξη τῶν δύο ὁμάδων δεικτῶν (πίνακες 1 καί 1α). Ὅπως φαίνεται καθαρὰ στό διάγραμμα, μεταξύ 1740 καί 1765 οἱ δύο καμπύλες κινοῦνται ἐμφανῶς παράλληλα. Ἀπὸ τὰ 1765 - 1770 καί μετὰ, ἐμφανίζεται ἓνα βαθμιαῖα αὐξανόμενο χάσμα ἀνάμεσα στίς δύο καμπύλες. Ἄν μπορούσαμε νά δείξουμε ὅτι ἔχει μειωθεῖ ἐν τῷ μεταξύ ἡ σχετικὴ σημασία τῆς Γαλλίας στίς ἐξαγωγές ὀθωμανικοῦ

μπαμπακιού και νήματος, σε μία αναλογία αντίστοιχη με το φάσμα, θά είχαμε ολοκληρώσει με θετικό αποτέλεσμα την επαλήθευσή μας' αλλά δεν διαθέτουμε για κάτι τέτοιο ικανοποιητικά ποσοτικά στοιχεία.

Διαθέτουμε ωστόσο ορισμένες πληροφορίες που βασίζονται εν μέρει σε ποσοτικά και εν μέρει σε ποιοτικά στοιχεία. Οι εξαγωγές μπαμπακιού από την 'Οθωμανική Αυτοκρατορία στην 'Αγγλία' το 1734 ήταν στο επίπεδο των 598.605 λιβρών. Αυτό το επίπεδο αντιπροσώπευε ποσοστό 10% των εξαγωγών στην Γαλλία. Το 1775, οι εξαγωγές στην 'Αγγλία είχαν αυξηθεί εκπληκτικά, περισσότερο από 250%, και έφταναν τις 2.175.132 λίβρες. Το ποσό αυτό αντιπροσώπευε 20% των εξαγωγών στην Γαλλία. Επιπλέον, αν και δεν έχουμε ποσοτικές προρορίες, υπάρχουν αξιοσημείωτες ενδείξεις ότι το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα οι εξαγωγές μπαμπακιού και νήματος διά ξηράς προς την Κεντρική Ευρώπη είχαν αυξηθεί σημαντικά. Την πληροφορία αυτή την παίρνουμε από ποιοτικές πηγές, υπάρχει όμως και μία ποσοτική μαρτυρία που όπωσδήποτε την επιβεβαιώνει: 'Ο εξαγωγικός δασμός πάνω στο μπαμπακι και το νήμα που πριν το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα εξαγονταν διά θαλάσσης, επεκτάθηκε από το 1770 ώστε να συμπεριλάβει και τις διά ξηράς εξαγωγές. Σάν αποτέλεσμα αυτής της επέκτασης, όπως μπορεί να δει κανείς στη στήλη (δ) του πίνακα 1, το ετήσιο φορολογικό έσοδο του Θησαυροφυλακίου αυξήθηκε από 5.600 σε 13.758 γρόσια. Πρόκειται για σπάνιο φαινόμενο στο σύστημα των Μαλικιανών και δεν μπορεί να αποδοθεί σε καμιά άλλη αιτία παρά σε μία αξιοσημείωτη αύξηση του δγκου της φορολογούμενης οικονομικής δραστηριότητας.

*Αν ήταν δυνατό να ποσοτικοποιήσουμε τις παραπάνω συμπληρωματικές πληροφορίες και να τις ενσωματώσουμε στο διάγραμμα, οι δύο καμπύλες θα πλησίαζαν.

*Έχουμε όμως και άλλο παράδειγμα που μάς δίνει μία ακόμα εύκαιρα σύγκριση. Πρόκειται για τον Μουκατάα τελωνειακών δασμών Θεσσαλονίκης, που όχι μόνο είναι παράδειγμα πληρέστερο από το προηγούμενο αλλά και αποκαλύπτει εμφανέστερο συσχετισμό. Στόν πίνακα 2 βρίσκονται τα στοιχεία από τον Μουκατάα τελωνειακών δασμών Θεσσαλονίκης και ακριδώς κάτω από αυτόν ή αξία —σε γρόσια— του συνόλου εξαγωγών και εισαγωγών του λιμανιού της Θεσσαλονίκης κατά τον Σβορώνο⁴. Οι καμπύλες που σχηματίζονται από τους δείκτες των δύο αυτών σειρών δίνονται στο διάγραμμα Δ2. Τα στοιχεία του Σβορώνου είναι μέσοι όροι πολύ μεγάλων περιόδων και δεν έχει υπολογιστεί ο βαθμός συσχέτισής

τους με τα αναλυτικότερα στοιχεία των πινάκων μας' αλλά και χωρίς αυτόν τον υπολογισμό, διαπιστώνουμε σαφή συσχετισμό ύψηλου βαθμού, σε επίπεδο μακροχρόνιας τάσης, ανάμεσα στα δικά του στοιχεία και τα δικά μας. Αυτά τα παραδείγματα δείχνουν ότι τα στοιχεία που συγκεντρώνουμε από τους Μαλικιανούς μπορούν να μας δώσουν με σχετικά μεγάλο βαθμό αξιοπιστίας τις διακυμάνσεις του αντίστοιχου δγκου οικονομικής δραστηριότητας σε ορισμένη χρονική περίοδο. Σε μία τέτοια εκτίμηση των σχετικών μεταβολών του δγκου της δραστηριότητας στους διάφορους τομείς της οικονομίας θά υπάρχει μικρή πιθανότητα λάθους. Είναι φανερό πως δύσκολα μπορεί να προσδιοριστεί ή οριστική και γενική μαθηματική αναλογία αυτής της πιθανότητας. Γιατί στην περίπτωση μας, ή πιθανότητα λάθους είναι συνάρτηση της σχετικής μεταβολής του τιμήματος (ε) που περιέρχεται στον κάτοχο του Μαλικιανού από το συνολικό φορολογικό έσοδο (φ). "Όσο ή αναλογία αυτή, που μπορούμε να παραστήσουμε με το κλάσμα ε/φ, παραμένει σταθερή, ή πιθανότητα λάθους θά τείνει προς το μηδέν. 'Αλλά αν το ε/φ αλλάζει μέσα στο χρόνο, τότε αλλάζει και ή πιθανότητα λάθους σε ανάλογο ποσοστό και προς την ίδια κατεύθυνση. Δηλαδή, αν το ε/φ αυξάνει, ή πιθανότητα λάθους στις εκτιμήσεις μας θά τείνει να μεγαλοποιεί τις πραγματικές αλλαγές στους αναπτυσσόμενους Μουκατάα. Στις περιπτώσεις όμως των Μουκατάα όπου ο δγκος της δραστηριότητας συρρικνώνεται, ή πιθανότητα λάθους μας θά τείνει να αντανάκλα μιά συρρίκνωση μικρότερη από την πραγματική. 'Αντίθετα, αν το ε/φ μειώνεται, ή πιθανότητα λάθους στις εκτιμήσεις μας θά δείχνει μικρότερη άνοδο από την πραγματική στην περίπτωση των αναπτυσσόμενων Μουκατάα: όσο για τους παρακμάζοντες, ή πιθανότητα λάθους θά δείχνει στην περίπτωση αυτή μεγαλύτερη πτώση από την πραγματική. Και στις δύο περιπτώσεις, ή πιθανότητα λάθους θά ήταν ίση προς το ποσοστό μεταβολής του ε/φ σε απόλυτους αριθμούς.

Τό παραπάνω χαρακτηριστικό της πιθανότητας λάθους μάς επιτρέπει να χρησιμοποιήσουμε τα στοιχεία μας για τη μελέτη της εξέλιξης ενός Μουκατάα στον χρόνο, καθώς και του κλάδου της οικονομίας στον οποίο ανήκει. 'Αλλά τό σημαντικότερο είναι ότι μάς επιτρέπει να χρησιμοποιήσουμε τα στοιχεία μας για να συγκρίνουμε τις μεταβολές σε δύο διαφορετικούς Μουκατάα. Σε τούτο τό δεύτερο πεδίο έφορμογής, ή πιθανότητα λάθους είναι πολύ μικρότερη απ' ό,τι όταν παρατηρούμε τις αλλαγές σε ένα μόνο Μουκατάα. 'Ας είναι Α ο αναπτυσσόμενος Μουκατάα, τη σχετική διαφοροποίηση του οποίου θά παρακολουθήσουμε στον χρόνο, και Β ο παρακμάζων,

πού ανήκει σ' ένα κλάδο της οικονομίας ο οποίος χάνει τη ζωτικότητά του. Τό αψανόμενο χάσμα ανάμεσα στις δύο αντίστοιχες καμπύλες δέν θά έπηρεαζόταν από κανένα δυνατό λάθος. Μπορούμε τώρα νά τοποθετήσουμε όλες αυτές τίς φαινομενικά πολύπλοκες σχέσεις σ' ένα πιό καταληπτό σχήμα, οργανώνοντας τέσσερις υποθετικούς πίνακες, μέ βάση τίς αψανόμενες ή ελαττούμενες τιμές του ε/φ.

I. 'Αναπτυσσόμενη εκμίσθωση προσόδου (Μουκατάα Α)'

1. Περίπτωση πρώτη, αύξησης του ε/φ

Έτη	ε	Διακύμανση του ε σε %	φ	Διακύμανση του φ σε %	ε/φ σε %	Διακύμανση του ε/φ σε %
1750	100		200		50	
1800	180	+ 80	300	+ 50	60	+ 20

2. Περίπτωση δεύτερη, ελάττωσης του ε/φ

1750	200		200		50	
1800	120	+ 20	300	+ 50	40	— 20

II. Παρακμάζουσα εκμίσθωση προσόδου (Μουκατάα Β)'

1. Περίπτωση πρώτη, αύξησης του ε/φ

1750	200		200		50	
1800	90	— 10	150	— 25	60	+ 20

2. Περίπτωση δεύτερη, ελάττωσης του ε/φ

1750	100		200		50	
1800	60	— 40	150	— 25	40	— 20

Η πραγματική αύξηση κατά 50% στον Μουκατάα (I - 1) εμφανίζεται στη δική μας εκτίμηση 80%, εξαιτίας της αύξησης του ε/φ. Αντίθετα, ενώ η πραγματική μείωση στον Μουκατάα (II - 1) είναι —25%, εκτιμήθηκε —10%. Αν και οι εκτιμήσεις μας σχετικά μέ τους Μουκατάα Α και Β ξεχωριστά παρουσιάζουν σημαντικές αποκλίσεις από τίς πραγματικές αλλαγές εξαιτίας της μεταβολής του ε/φ, οι αποκλίσεις αυτές δέν έπηρεάζουν καθόλου τη σχετική απόσταση μεταξύ Α και Β. Η πραγματική αλλαγή είναι από 200 σε 300 για τον Μουκατάα Α και από 200 σε 150 για τον Β. Οι υπολογισμοί μας δείχνουν αλλαγή από 100 σε 180 και από 100 σε 90 αντίστοιχα (ή, αν τά προσαρμόσουμε στο 200, σε 360 και 180). Έτσι, τά μεγέθη της δικής μας εκτίμησης, παρά την ύψηλή πιθανότητα λάθους, αντανακλούν την ίδια μέ την πραγματική σχετική απόσταση μεταξύ των δύο Μουκατάα. Είναι έμφανές ότι βασίσαμε την παραπάνω επιχειρηματολογία σε μία σημαντική υπόθεση: ότι δηλαδή τό ε/φ κινείται προς την ίδια κατεύθυνση και μέ τον ίδιο ρυθμό για κάθε Μουκατάα. Είναι λογική ή υπόθεση; Τά χαρακτηριστικά της κοινωνικής δομής, μέρος μόνο της οποίας είναι τό δημοσιονομικό σύστημα πού αναλύσαμε, μοιάζουν νά μάς οδηγούν νά απαντήσουμε καταφατικά στο έρώτημα. Τό ε/φ άσφαλώς έπηρεαζόταν από άρκετούς παράγοντες' ο σημαντικότερος όμως από αυτούς είναι οι αλλαγές στην άμοιβαία διαπραγματευτική δύναμη των κατόχων των Μαλικιανέ και των ενδιάμεσων διαχειριστών (Μουλτεζίμ) των σχετικών Μουκατάα. Είναι πιθανό, ή ισορροπία της διαπραγματευτικής δύναμης ανάμεσα στις δύο αυτές ομάδες νά γνώρισε μεταβολές ανάλογα μέ τον τόπο και την χρονική περίοδο. Η γνωστή πάλι, τό δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, άνάμεσα στην κυρίαρχη τάξη του κέντρου, πού αντιπροσωπεύουν έδώ οι κάτοικοι των Μαλικιανέ, και την τοπική άριστοκρατία πού αντιπροσωπεύουν οι ενδιάμεσοι Μουλτεζίμ, βασίζόταν πιθανότατα πάνω σ' αυτό τό ε/φ. Μπορεί κανείς νά υποθέσει ότι ο λόγος μειώθηκε σε βάρος της πρώτης ομάδας, δηλαδή της κυρίαρχης τάξης του κέντρου. Τό μόνο σχόλιο πού μπορώ νά κάνω πάνω σε τούτο τό σημαντικότατο ζήτημα, πού μόνο του μπορεί νά αποτελέσει αντικείμενο ανεξάρτητης έρευνας, είναι τό εξής: ή άποψη ότι ο λόγος ε/φ μπορεί νά μειωνόταν σε μία ομάδα Μουκατάα, ενώ την ίδια περίοδο και στον ίδιο τόπο αψανόταν σε άλλες, θά ήταν αντίθετη προς τό κοινωνιολογικό γεγονός ότι οι δύο αυτές ομάδες λειτουργούσαν σαν αντίπαλες κοινωνικές ομάδες πού διεκδικούσαν άμοιβαία την έξουσία. Για τό λόγο αυτό, μπορούμε νά υποθέσουμε ότι ο λόγος ε/φ, άκριδώς όπως και στην περίπτωση του έτήσιου μισθώματος, διατή-

ρρησε την ίδια τάση για την πλειοψηφία των Μουκατάα. Θα πρόσθετα εδώ ότι δύο συγκεκριμένοι Μουκατάα μπορεί να βρίσκονται μεταξύ των εξαιρέσεων σε τούτη τη γενική τάση: επομένως, οι μεμονωμένες συγκρίσεις μπορεί να είναι λαθεμένες, στο μέτρο που υπάρχει τέτοια πιθανότητα.

Κι έτσι φτάνουμε στο τρίτο πεδίο χρήσης των στοιχείων που προέρχονται από τους Μαλικιανέ: στο στάδιο κατά το οποίο μπορούμε να ομαδοποιήσουμε συγκεκριμένους Μουκατάα με τρόπο ώστε να αντιστοιχούν σε διαφορετικούς τομείς της οικονομίας και να συγκρίνουμε τις ομάδες αυτές μεταξύ τους (αντί να συγκρίνουμε μεμονωμένες περιπτώσεις Μουκατάα). Στην τρίτη αυτή προσέγγιση, η πιθανότητα λάθους, έγγενής στις μεμονωμένες συγκρίσεις, τείνει προς το μηδέν, γιατί τα επιμέρους μεμονωμένα λάθη αλληλοσμυφίζονται. Με βάση αυτή τη σκέψη, ανέλυσα 200 περιπτώσεις Μουκατάα, αντιπροσωπευτικών των κύριων τομέων της οθωμανικής οικονομίας τον 18ο αιώνα. Στο παράρτημα αυτών των σελίδων δίνω τους πίνακες των επεξεργασμένων και μη στοιχείων που αναφέρονται σε 21 Μουκατάα, τους οποίους έχω συμπληρώσει μέχρι στιγμής.

Οι πίνακες έχουν αρίθμηση: Π1, Π2, Π3, κ.λπ. Τα διαγράμματα, σχεδιασμένα σύμφωνα με τους δείκτες των σειρών (ε) —στηλες (στ) των πινάκων—, αρίθμησηκαν Δ1, Δ2, Δ3, έτσι ώστε να αντιστοιχούν στους πίνακες. Οι διαδοχικοί πίνακες και τα διαγράμματα παρουσιάζονται σε δύο ξεχωριστές και διαδοχικές ομάδες σελίδων, αρίθμημένες με τους ίδιους λατινικούς αριθμούς. Οι Μουκατάα που ανήκουν στους δύο κύριους τομείς, ένδεικτικούς των βασικών τάσεων που επηρεάζουν την οθωμανική οικονομία, τοποθετήθηκαν διαδοχικά. Ακόμη, οι έννέα Μουκατάα που παρουσιάζονται στους έντεκα πρώτους πίνακες (Π1, Π2 και Π10, Π11 είναι οι ίδιοι), διαλεγμένοι με τρόπο ώστε να μπορούν να χωριστούν σε δύο υπο-ομάδες, ανήκουν στον εμπορικό τομέα. Η πρώτη υπο-ομάδα (πίνακες Π3, Π4, Π5) αναφέρεται στους τελωνειακούς δασμούς πόλεων όπως η Τραπεζούντα, το Τοκάτ, ή Βάρνα, που δεν έχουν άμεση σχέση με το εξωτερικό εμπόριο και ανήκουν στον τομέα εσωτερικού εμπορίου. Οι έξη πίνακες που απαρτίζουν τη δεύτερη υπο-ομάδα, αφορούν, σε μεγάλο βαθμό δασμούς και παρόμοιους φόρους πόλεων στις οποίες κυριαρχεί το εξωτερικό εμπόριο. Μετά τους πρώτους έννέα Μουκατάα, οι δώδεκα επόμενοι πίνακες (Π12 ως Π23) αναφέρονται στον φόρο damga και σε άλλους φόρους που ανήκουν στον βιοτεχνικό τομέα. Και οι δώδεκα πίνακες οι σχετικοί με τη βιοτεχνία ανήκουν, εκτός από δύο, στους διάφορους κλάδους

της ύφαντουργίας. Το συντριπτικό μέρος της ύφαντουργίας είναι κοινό χαρακτηριστικό όλων των προ-βιομηχανικών οικονομιών, και η οθωμανική δεν αποτελεί βέβαια εξαίρεση. Είναι απαραίτητο να περιμένουμε τη συμπλήρωση 200 παρόμοιων περιπτώσεων για να διευκολυνθεί η σωστή έρμηνεία των πινάκων. Γι' αυτό, χωρίς να προχωρήσω σε γενικεύσεις για μία περίοδο εκατό περίπου ετών κατά την οποία έγιναν βαθιές αλλαγές, θα περιοριστώ σε λίγες συστάσεις παρατηρήσεις.

Η πρώτη παρατήρηση που προκύπτει από την ανάλυση των πινάκων και των διαγραμμάτων είναι η ακόλουθη: σε όλους σχεδόν τους κλάδους της οικονομίας που αντιπροσωπεύουν οι 21 Μουκατάα, εκτός από τους τελωνειακούς δασμούς της Βάρνας και τα μεταλλεία των Αδάνων, δηλαδή στο 90%, παρατηρούμε καθαρά ανοδική τάση. Μέχρι το 1760 δεν παρατηρούμε σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των τομέων. Μπορούμε ενδεχόμενα να μιλήσουμε για σχετικά ταχύτερο ρυθμό άνοδου του τομέα του εξωτερικού εμπορίου. Υπάρχουν όμως και κάποιοι κλάδοι του βιοτεχνικού τομέα που σημειώνουν ταχεία ανάπτυξη: η παραγωγή λινών στην Τραπεζούντα, τα βαμβακερά και μάλλινα υφάσματα της περιοχής του Δούναβη, ή βαφή και τα σταμπωτά στις Σέρρες (Π23, Π20, Π16), είναι μερικοί από αυτούς. Μπορούμε μάλιστα να μιλήσουμε για αύξηση 100% της παραγωγής των παραπάνω κέντρων μεταξύ 1730 - 40 και 1760 - 70. Την ίδια περίοδο, κανένας από τους Μουκατάα που αναφέρονται στο εξωτερικό εμπόριο δεν πέτυχε λιγότερο από 100% ποσοστό αύξησης, με εξαίρεση τους τελωνειακούς δασμούς του Τοκάτ και της Βάρνας.

Μετά το 1760 - 70, εκτός από τις Σέρρες όπου η ανάπτυξη συνεχίζεται, παρατηρούμε ότι αρχίζει να επιβραδύνεται ο ρυθμός αύξησης στον βιοτεχνικό τομέα. Παρόλο που στην Κασταμονή, την Άγκυρα και το Σιμπι ή παραγωγή βαμβακερών υφασμάτων παρουσίασε κάποια ανάπτυξη, πρόκειται απλώς για συνέχεια μιας διαδικασίας βραδείας ανάπτυξης που έχει τις απαρχές της στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα. Την ίδια περίοδο, επικράτησε σημαντική στασιμότητα στους τελωνειακούς δασμούς Καβάλας, Κωνσταντινούπολης, Δούναβη, Τραπεζούντας, Τοκάτ και Βάρνας, πόλεις που μπορούμε να θεωρήσουμε ότι σχετίζονται με το εξωτερικό εμπόριο. Αντίθετα, στους δασμούς της Θεσσαλονίκης και της Σμύρνης, όπου το εξωτερικό εμπόριο ήταν κυρίαρχο, οι εξαγωγικοί δασμοί στο μπαμπάκι και το νήμα συνέχισαν να αναπτύσσονται με αυξανόμενο ρυθμό.

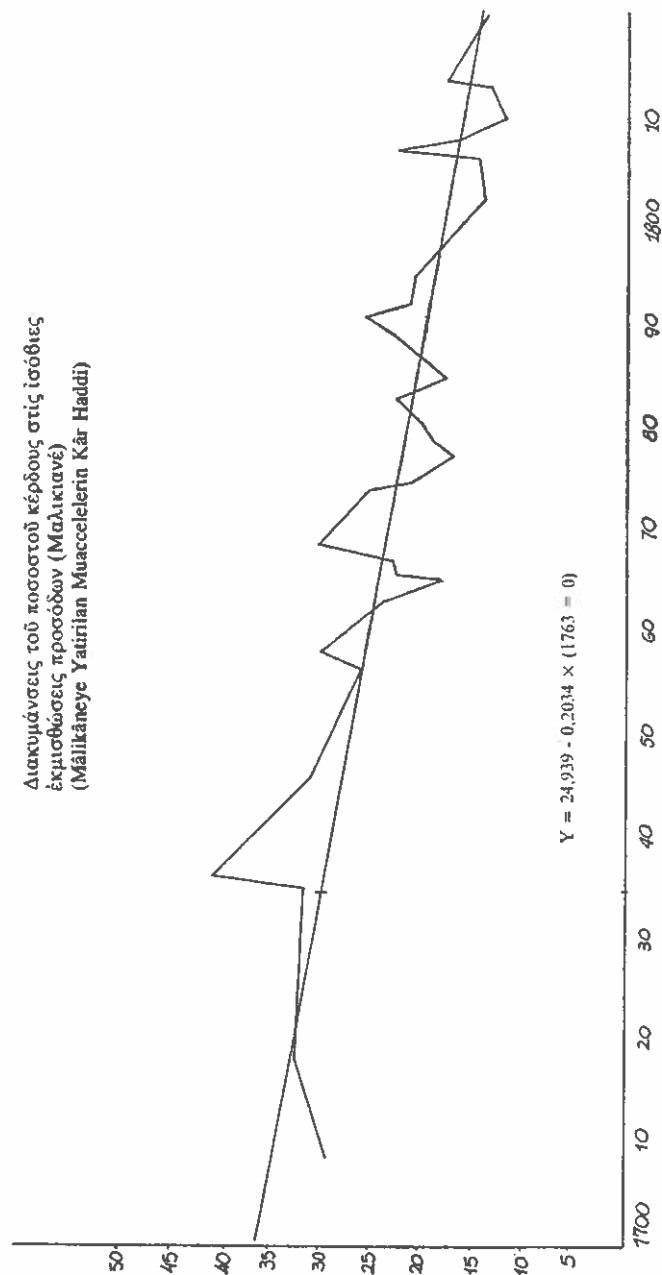
Στον βιοτεχνικό τομέα, το άπώγειο έχει επιτευχθεί στα 1780

καί ἡ ἀνάπτυξη ἀντικαταστάθηκε ἀπό στασιμότητα ἢ καί ἀπό πραγματική πτώση. Κανένα ἀπό τὰ δώδεκα διαγράμματα τοῦ βιοτεχνικοῦ τομέα δέν φτάνει μετὰ τὸ 1790 τὴν προηγούμενη κορυφή τοῦ 1780. Τὰ κέντρα ἐσωτερικοῦ ἐμπορίου (οἱ τελωνειακοὶ δασμοὶ Τοκάτ, Βάρνας καὶ Τραπεζούντας), μὲ τὴν ἐξαίρεση τοῦ Τοκάτ, πέτυχαν μέτριο μόνο ρυθμὸ ἀνάπτυξης μέχρι τὸ 1810 - 20, ὁπότε καὶ ἀνοίχτηκαν στὸ διεθνές ἐμπόριο. Ὁ ρυθμὸς ἀνάπτυξης τοῦ τομέα τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, συνεχῆς ἀπὸ τὸ πρῶτο μισό τοῦ 18ου αἰώνα, ἐπιταχύνθηκε ἐξαιρετικά κατὰ τὸ δεύτερο μισό τοῦ αἰώνα. Μετὰ τὸ 1790, ἐνῶ σέ ἔξῃ ἀπὸ τὰ διαγράμματα τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου παρατηρεῖται ἀνοδος, ἀπὸ τοὺς δώδεκα βιοτεχνικοὺς τομεῖς μόνο στοὺς πίνακες Π4 καὶ Π10 παρατηρεῖται ἀνοδος τὸ ἴδιο ἔτος. Τὸ γεγονὸς ὅτι κανεὶς τοὺς δέν δείχνει τάση ἀνάπτυξης, μὲ τὴν ἐξαίρεση τοῦ Π10, ποὺ ἔπεσε γρήγορα μετὰ τὸ 1805, καὶ τοῦ Π4, τὸν ὁποῖο δέν μπορούμε νὰ παρακολουθήσουμε μετὰ τὸ 1795, καὶ ὅτι ὅλοι σημείωσαν πτώση ἢ παρέμειναν στάσιμοι, διαμορφώνει μιὰ ἀξιοσημείωτη εἰκόνα τοῦ τύπου ἀνάπτυξης τῆς οἰκονομίας. Μποροῦμε νὰ συνοψίσουμε ὡς ἑξῆς αὐτὸν τὸν τύπο: ἡ ὀθωμανικὴ βιοτεχνία ἀκολούθησε σχεδὸν παράλληλη μὲ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο ἀνάπτυξη ὡς τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 18ου αἰώνα. Μετὰ τὴν περίοδο αὐτή, ἡ παραλληλότητα ἐξαφανίστηκε καὶ οἱ δύο τάσεις προχώρησαν πρὸς ἀντίθετη κατεύθυνση. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἐκείνη τὴν περίοδο, ὅπου τοποθετεῖται κατὰ γενικὴ παραδοχὴ τὸ ξεκίνημα τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, ἡ ὀθωμανικὴ βιοτεχνία ἄρχισε νὰ παρακμιάζει, ὅχι μόνο σέ σύγκριση μὲ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο, ἀλλὰ καὶ σέ σύγκριση μὲ τὰ ἐπίπεδα παραγωγῆς ποὺ ἡ ἴδια εἶχε φτάσει στὸ παρελθόν. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἀναθεωρήσουμε τὴν γενικὰ παραδεκτὴ ἀποψη ὅτι τὰ ἀποτελέσματα τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης ἐπέφεραν τὴν καταστροφικὴ τους ἐπίδραση στὴν ὀθωμανικὴ βιοτεχνία κατὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα.

(Μετάφραση ἀπὸ τὰ ἀγγλικά: Μαρία Σταματογιαννοπούλου)

1. N. Svoronos, Le Commerce de Salonique au XVIIIe siècle, Παρίσι, P.U.F., 1956, σελ. 323.
2. Αὐτὸ τὸ ποσοστὸ αὐξησης ἰσχύει ὑπὸ τὸν ὅρο ὅτι δέν ἔχει ἀλλάξει ἡ ἀναλογία μπαμπακιοῦ καὶ νήματος στὸ σύνολο τῶν ἐξαγωγῶν. Ἄν εἶχε ἀλλάξει, εἶναι προφανές ὅτι θά ἦταν διαφορετικὸ καὶ τὸ ποσοστὸ αὐξησης.
3. Svoronos, ὁπ. παρ., σελ. 78.
4. Robert Paris, L'Histoire du Commerce de Marseille, Τόμος V, De 1660 à 1789. Le Levant, Παρίσι, Plon, 1957, σελ. 511.
5. A. C. Wood, History of the Levant Company, Ὁξφόρδη, 1935, σελ. 159.
6. Svoronos, ὁπ. παρ., σελ. 323.

Διακυμάνσεις του ποσοστού κέρδους στις ισόβιες
έκμισθώσεις προσόδων (Μαλικιανέ)
(Malikānaye Yatirilan Muaccelelenn Kār Haddi)

Έτη	Τιμή τῆς ισό- βας ἐκμίσθωσης (α) (Μουσελέ)	Ποσοστό κέρδους κατά τό ΔΙ (%) (β)	Τμήμα τῆς προ- σόδου περιεχό- μενο στὸν κάτοχο τῆς ισ. ἐκμ. (γ) = α × β	Ἐτήσιες δόσεις στὸ θῆσαυροφυ- λάκιο (δ)	Συνολικὸ ἀκαθ. εἰσόδημα τοῦ κατόχου τῆς ισόβ. ἐκμ. (ε) = γ + δ	Δείκτες (στ)
1734	3.000	30,5	915	1.833	2.748	37,9
1754	7.000	26,8	1.876	5.655	7.531	104
1780	7.500	21,2	1.590	5.655	7.245	100
1785	6.000	20,2	1.212	5.655	6.867	94,5
1810	15.750	15,1	2.378	4.763	7.141	98,5
1812	16.000	14,7	2.352	4.763	7.115	98,2

Α

Πίνακες ποσοτικών στοιχείων σχετικών με τις ισόβιες εκμισθώσεις προσόδων των τελωνειακών δασμών επί του έθνικού και διεθνούς εμπορίου.

Π1. Μουκατάα των τελωνειακών δασμών (λεγομένων bid'at) πάνω στο μπαμπάκι και το θαμδακερό νήμα που εξαγονται στο έξωτερικό (Mukataa resm-i miri-i penbe ve riste-i penbe)

Έτη	Τιμή της ισόβιας εκμισθωσης προόδου (μουσελέ)	Ποσοστό κέρδους κατά τό ΔΙ (ο/ο)	Τμήμα της προόδου περιεχόμενο στον κάτοχο της ισόβιας εκμισθωσης	Ετήσιες δόσεις στο θησαυροφυλάκιο	Συνολικό άκαθ. εισόδημα του κατόχου της ισόβιας εκμισθωσης	Δείκτης
	(α)	(β)	(γ) = (α) × (β)	(δ)	(ε) = (γ) + (δ)	(στ)
1734	3.000	30,9	927	5.500	6.427	28
1747	31.800	28,2	8.967	5.500	14.467	64
1750	63.000	27,7	17.451	5.500	22.951	100
1756	72.000	26,3	18.939	5.000	24.436	106,5
1763	96.000	24,8	23.808	5.500	29.408	128,1
1771	146.000	23,2	33.872	5.500	39.472	171,9
1775	253.000	22,3	56.419	13.758	70.177	305,8
1783	236.000	20,7	48.852	13.758	62.610	272,8
1787	270.000	19,9	53.730	13.758	67.488	294,1
1790	244.320	19,3	47.154	13.758	60.912	265,4
1791	280.000	19,1	53.575	14.358	67.933	295,9

Π 1α. Μπαμπάκι και θαμδακερό νήμα εξαγόμενα στην Γαλλία (Σύμφωνα με τον Robert Paris, σελ. 511).

Έτη	Μέσο ετήσιο βάρος σε καντάρια	Δείκτης
1700/1702	21.262	32
1717/1721	34.551	52
1736/1740	45.672	68,8
1750/1754	66.403	100
1786/1789	106.784	160,8

Π 2. Ποσοτικά στοιχεία σχετικά με την ισόβια εκμισθωση των τελωνειακών δασμών της Θεσσαλονίκης.

Έτη	Τιμή της ισόβιας εκμισθωσης προόδου (μουσελέ)	Ποσοστό κέρδους κατά τό ΔΙ (ο/ο)	Τμήμα της προόδου περιεχόμενο στον κάτοχο της ισόβιας εκμισθωσης	Ετήσιες δόσεις στο θησαυροφυλάκιο	Συνολικό άκαθ. εισόδημα του κατόχου της ισόβιας εκμισθωσης	Δείκτης
	(α)	(β)	(γ) = α × β	(δ)	(ε) = γ + δ	(στ)
1707	3.500	33,1	1.260	16.500	17.760	71,5
1722	7.000	33,3	2.331	22.500	24.831	100
1739	66.000	29,8	19.668	22.600	42.268	170,2
1746	80.000	28,3	22.640	22.600	45.240	182,2
1774	300.000	22,7	68.100	49.000	117.100	471,6

Π 2α. Έξελιξη του εμπορίου της Θεσσαλονίκης (σύμφωνα με τον Σβορώνο, σελ. 323).

Έτη	Σύνολο εισερχομένων και εξερχομένων (σε δθωμανικά πιάστρα)	Δείκτης
1700 — 1818	900.000	81,8
1722 — 1737	1.100.000	100
1738 — 1743	1.600.000	145,5
1744 — 1749	1.450.000	131,8
1750 — 1770	3.500.000	318,2
1771 — 1777	6.000.000	545,5
1778 — 1787	7.500.000	681,8
1786 — 1800	9.500.000	863,6

Π3. Τελωνειακοί δασμοί της Τραπεζούγτας (Mukataa-i gümrük iskele-i Trabzon ve tevaniba)

Έτη	Τιμή της Ισόβιας εξιμίσθωσης προ- σόδου (μικροαλέ)	Ποσοστό κέρ- δους κατά τό ΔΙ (%) ¹	Τμήμα της προ- σόδου περιέρχ- μενο στον κάτο- χο της Ισόβιας εξιμίσθωσης	Έτησιες δόσεις στό θησαυροφυ- λάκι	Συνολικό άκαθ. είσοδημα του κατόχου της Ισόβιας εξιμίσθωσης	Δείκτης (στ)
	(α)	(β) ¹	(γ)=α×β	(δ)	(ε)=γ+δ	(στ)
1722	15.500	33,3	4.995	7.775	12.770	85,2
1726	18.000	32,5	5.850	7.805	13.655	91,2
1732	22.500	31	6.975	8.000	14.975	100
1745	59.200	28,7	16.990	8.000	24.990	166,8
1766	64.000	24,3	15.552	8.000	23.552	157,3
1779					25.000	166,9
1790					30.000	200,3
1802					31.000	207
1807					17.500	116,8
1810					29.500	197

Π4. Τελωνειακοί δασμοί του Tokad (Mukataa-i amediye-i Tokad))

1717	6.600	34,3	2.264	12.650	14.914	80,5
1722	8.000	33,3	2.664	12.861	15.525	83,7
1731	18.000	31,5	5.670	12.861	18.531	100
1788	60.000	19,7	11.820	12.861	24.681	133,2
1800					22.500	121,4
1813			5.318	13.420	18.738	101,1

Π5. Τελωνειακοί δασμοί της Βάρνας

1730	12.000	31,7	3.804	6.674	10.478	100
1740	12.800	29,7	3.802	6.674	10.476	100
1778	14.400	21,7	3.125	6.674	9.799	93,5
1784	21.730	20,5	4.454	7.345	11.799	112,6
1792	32.000	18,8	6.016	7.345	13.361	127,5
1811	40.000	14,9	5.960	8.345	14.305	136,5
1823	146.000	13	18.980	8.873	27.853	265,8

Π6. Τελωνειακοί δασμοί επί του ζυγίσματος στην Κωνσταντινού-
πολη (Mukataa-i resm-i kantar-i Istanbul ve tevaniba)]

1741	23.500	29,5	6.932	7.000	13.932	40,4
1765	80.250	24,6	19.741	10.500	30.241	87,6
1774	126.000	22,5	28.350	10.500	38.850	112,6
1779	137.600	21,5	29.584	10.500	40.084	116,2
1784	125.120	20,5	25.650	10.500	36.050	104,5
1787	120.000	20	24.000	10.500	34.500	100
1789	124.260	19,5	24.790	10.500	35.290	102,3
1795			25.000	10.500	35.500	103
1807				13.500	62.500	181,1

Π7. Τελωνειακοί δασμοί στο Nigbolu, Rahova και Zistovi

1736	3.050	30,5	930	7.462	8.392	58,1
1768	38.000	23,7	9.006	7.462	16.468	114,1
1774	28.000	22,5	6.300	7.462	13.762	95,3
1783	33.300	20,7	6.893	7.537	14.430	100
1791	34.100	18,9	6.445	7.537	13.982	96,9
1806	84.000	15,9	13.356	8.859	22.215	154

Π8. Τελωνειακοί δασμοί Καβάλας

1784	7.030	28	1.970	5.170	7.140	54,9
1759	28.000	25,8	7.224	5.170	12.394	95,3
1766	32.120	24,4	7.837	5.170	13.007	100
1769	32.800	23,5	7.708	5.170	12.878	99
1770	34.200	23,2	7.935	5.170	13.105	100,7
1785	33.600	20,2	6.787	5.170	11.957	91,9
1793			16.800	5.170	21.970	169
1800			19.000	7.086	26.086	206,6
1808	182.860	15,6	28.526	9.100	37.626	289,4

Π9. Τελωνειακοί δασμοί επί του ζυγίσματος στη Σμύρνη

1750	1.000	27,7	277	4.400	4.677	23,6
1768	16.100	23,7	3.815	4.400	8.215	41
1792	60.000	19	15.400	4.400	19.800	100
1799	144.000	17,3	24.912	4.400	29.312	148
1808	120.000	15,6	18.720	6.600	25.320	127,8
1812	143.000	15	21.450	6.600	28.050	141,4
1823	288.000	13	37.440	6.600	44.040	222,4

Π10. Τελωνειακοί δασμοί Θεσσαλονίκης

1707	3.500	36,1	1.260	16.500	17.760	71,5
1722	7.000	33,3	2.331	22.500	24.831	100
1739	66.000	29,8	19.668	22.600	42.268	170,2
1746	80.000	28,3	22.640	22.600	45.240	182,2
1774	300.000	22,7	68.100	49.000	117.100	471,6

Π11. Τελωνειακοί δασμοί (λεγόμενοι bid'at) πάνω στο μπαμπάκι και τό θαμβακερό νήμα που εξάγονται στο εξωτερικό (Mukataa-i resm-i miri-i penbe ve riste-i penbe).

1734	3.000	30,9	927	5.500	6.427	28
1747	31.800	28,2	8.967	5.500	14.467	63
1750	63.000	27,7	17.451	5.500	22.951	100
1756	72.000	26,3	18.936	5.500	24.436	106,5
1763	96.000	24,8	23.808	5.600	29.408	128,1
1771	146.000	23,2	33.872	5.600	39.472	171,9
1775	253.000	22,3	56.419	13.758	70.177	305,8
1783	236.000	20,7	48.852	13.758	62.610	272,8
1787	270.000	19,9	53.730	13.758	67.488	294,1
1790	244.320	19,3	47.154	13.758	60.912	265,4
1791	280.500	19,1	53.575	14.358	67.933	295,9

B

Πίνακες ποσοτικών στοιχείων σχετικών με τις ισόβιες εκμισθώσεις των φόρων πάνω στις διάφορες χειροτεχνικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες.

Π12. Φόρος επί του σφραγίσματος στα σταμπωτά μεταξωτά της Προύσας (Mukataa-i resm-i mengene-i kutni ve pesimi ve keremsüd-i Bursa ve tevabiha).

1750	37.500	27,7	10.387,5	2.750	13.137,5	80,2
1757	57.750	26,2	15.130,5	2.750	17.880,5	109,2
1774	60.000	22,7	13.620	2.750	16.370	100
1776	60.000	22	13.200	2.750	15.950	97,4
1778	45.000	21,7	9.765	2.750	12.515	76,4
1782	58.000	20,8	12.064	2.750	14.814	90,5
1796				3.300	12.000	73,3
1807				4.740	10.338	63,1

Π13. Φόρος πάνω στα θαφεία μεταξιοῦ της Προύσας (Mukataa-i hash-a-i boyacibasilik-i ipek-i elvan der Bursa).

1763	4.425	25	1.106	58	1.164	94,2
1766	4.300	24,4	1.049	85	1.134	91,4
1768	4.769	23,7	1.130	85	1.215	98
1769	4.908	23,5	1.153,5	85	1.238,5	100
1774	5.128	22,5	1.154	85	1.239	100
1788	4.125	19,7	812,5	85	897,5	72,3
1797	2.000	17,8	356	90	446	36
1807	2.790	15,8	441	138	579	46,7

Π14. Φόρος επί του σφραγίσματος στα σταμπωτά μεταξωτά της 'Αδριανούπολης (Mukataa-i resm-i mengene-i Edirne).

1751	150	27,5	41	220	261	90,5
1793	250	18,6	46,5	242	288,5	100
1811	200	14,9	29,8	242	271,8	94,2

Π15. Φόρος επί του σφραγίσματος στα μεταξωτά της Ἀδριανούπολης (Mukataa-i resm-i dagma-i esnaf-i sandalci ve bürüncükü der Edirne),

1774	9.500	22,5	2.138	224	2.362	184,2
1788	5.200	19,7	1.025	224	1.249	97,4
1793	5.200	18,8	978	224	1.282	100
1794	8.000	18,3	1.464	224	1.688	131,6
1800	8.000	17,1	1.368	224	1.592	124
1805	10.400	16,1	1.674	224	1.898	148
1836					64	5

Π16. Φόρος επί του σφραγίσματος στα κοινά μάλλινα υφάσματα (aba) και στα βαμβακερά υφάσματα (kir pas) στο Nigbolu, Rusçuk, Tirnova, Yergögü, Osmanpazarı, Summu και Hezargrad.

1736	1.500	30,5	457,5	385	842,5	42
1738	2.000	30	600	385	985	49,1
1745	2.000	28,7	574	385	959	47,8
1746	2.400	28,5	640	385	1.025	51,1
1752	6.000	27	1.620	385	2.005	100
1757	8.600	26,2	2.253	385	2.638	131,5
1774	11.000	22,4	2.465	385	2.850	142,1
1775	9.800	22,2	2.175,6	385	2.560,6	127,7
1780	13.400	21,2	2.840,8	440	3.280,8	163,6
1787	14.000	19,9	2.796	440	3.236	161,4
1806	12.200	15,9	1.939,8	440	2.600	129,6
1807					216,5	10,8
1808					180	9
1809					175	8,5

Π17. Φόρος επί του σφραγίσματος στα φθηνά βαμβακερά (astar) του Summu (Mukataa-i resm-i damga-i astar der Summu)

1752	100	27,2	27,2	110	137,2	100
1782	710	20,8	147,7	110	257,2	187,8
1787	150	19,9	29,8	110	137,8	101,9
1805	200	16,1	32,2	110	142,2	103,6

Π18. Φόρος επί του σφραγίσματος των βαμβακερών της Ἀγκυρας (Mukataa-i resm-i damga-i kirpas-i Ankara),

1723	500	33,1	165,5	275	440,5	54,9
1734	650	30,9	200,8	382	582,8	72,6
1755	1.200	26,6	319,2	382	701,2	87,4
1772	2.020	22,9	462,6	382	850,6	100
1777	2.600	21,9	569,4	382	951,4	117,3
1780	2.000	21	420	382	802	100
1810	1.500	15,1	226,5	515,5	742	92,5

Π19. Φόρος επί του σφραγίσματος των βαμβακερών της Κασταμονής (Mukataa-i resm-i damga-i kirpas-i Kastamonu)

1740	10.200	29,7	3.030	1.050	4.080	75,3
1767	18.200	24	4.368	1.050	5.418	100
1787	30.000	19,9	5.970	1.050	7.020	129,5
1808	20.800	16,8	3.494	1.050	4.544	83,8
1816	33.000	13,9	4.587	1.050	5.637	104

Π20. Φόρος επί του σφραγίσματος πάνω στα βαφεία και τα έκτυπώτῃρια των Σερρών (Mukataa-i resm-i damga-i kârbane-i boyacı ve basmacı der nefsi-i Siroz)

1741	600	29,5	177	68	245	14,5
1773	6.825	22,7	1.549	68	1.617	100
1776	11.400	22	2.508	68	2.576	159,3
1778	11.475	21,7	2.490	68	2.558	158,2
1780	11.475	21,2	2.427	68	2.495	154,3
1786	8.400	20	1.680	68	1.748	108,1
1795	12.400	18,1	2.244	68	2.312	143

Π21. Δεκάτη και φόροι πάνω στά μεταλλεία σιδήρου των Ἀδάνων (Mansul-i kûrehan-i ahen der cebel-i Gedin ma ahen-i Gedin).

1722	11.000	33,3	3.663	3.182	6.845	168,4
1766	3.600	24,5	882	3.182	4.064	100
1779	800	21,5	172	3.182	3.354	82,5
1791	850	19	161,5	3.182	3.343,5	82,2
1800	850	17,1	145	3.182	3.327	81,8

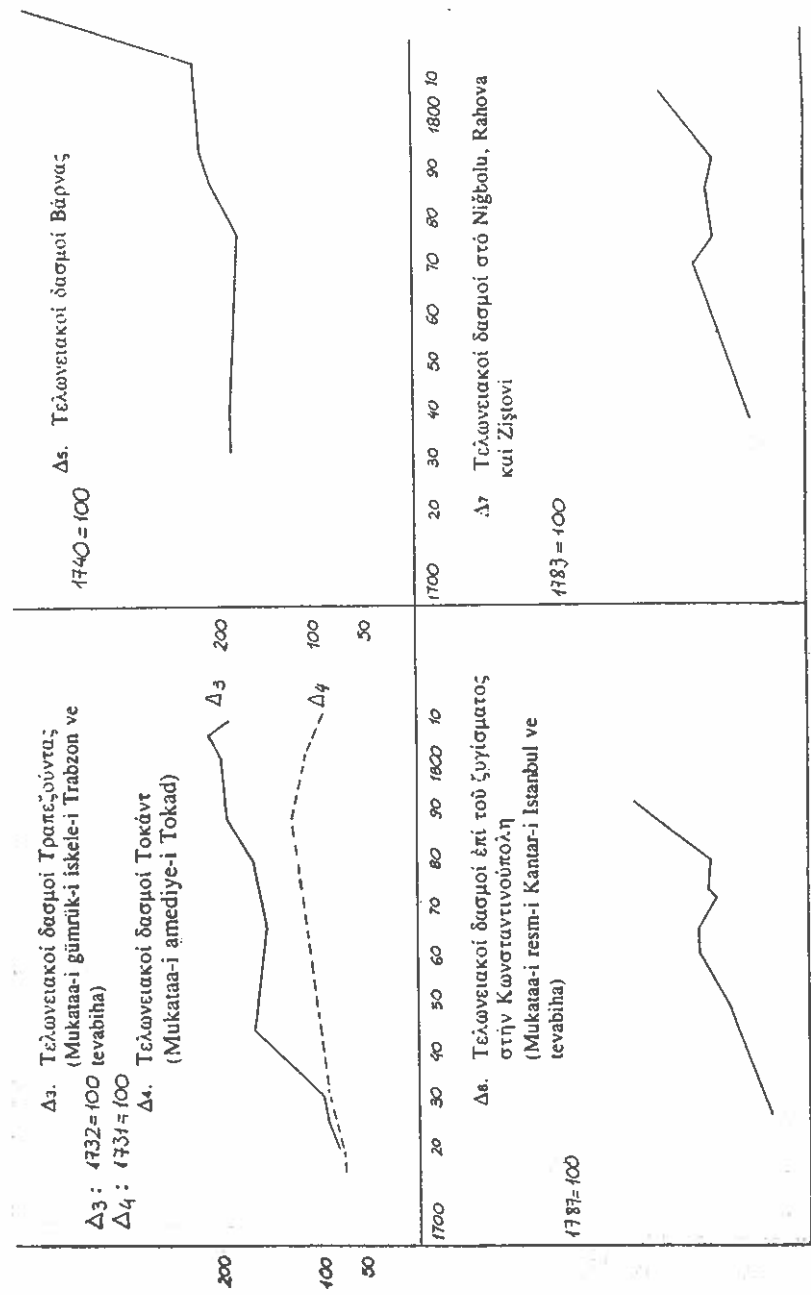
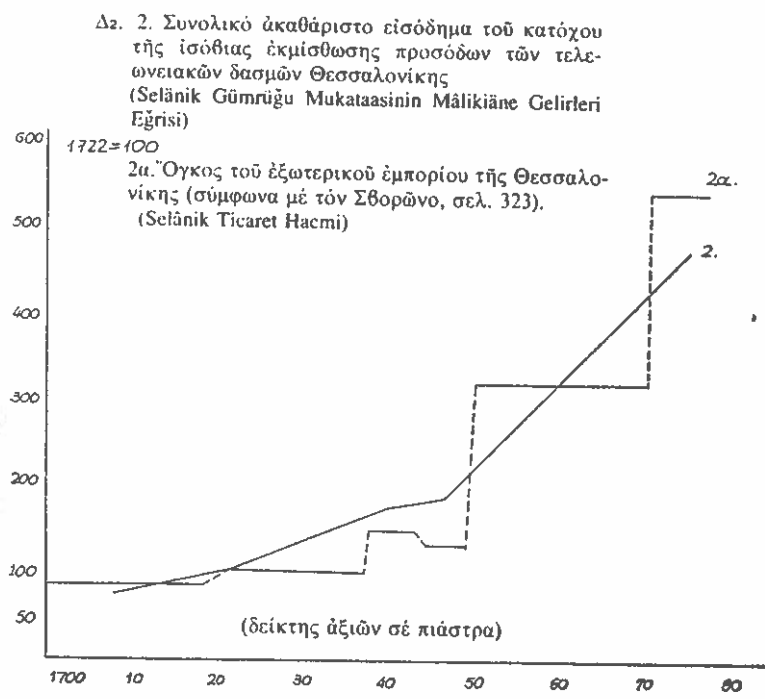
Π22. Φόρος επί τοῦ σφραγίσματος τῶν κατεργασμένων δερμάτων τοῦ Nigbolu καὶ Silistre (Mukataa-i damga-i sahtiyân ve mesin ve gön ve kavsele an taife-i debbagân der Nigbolu ve Silistre).

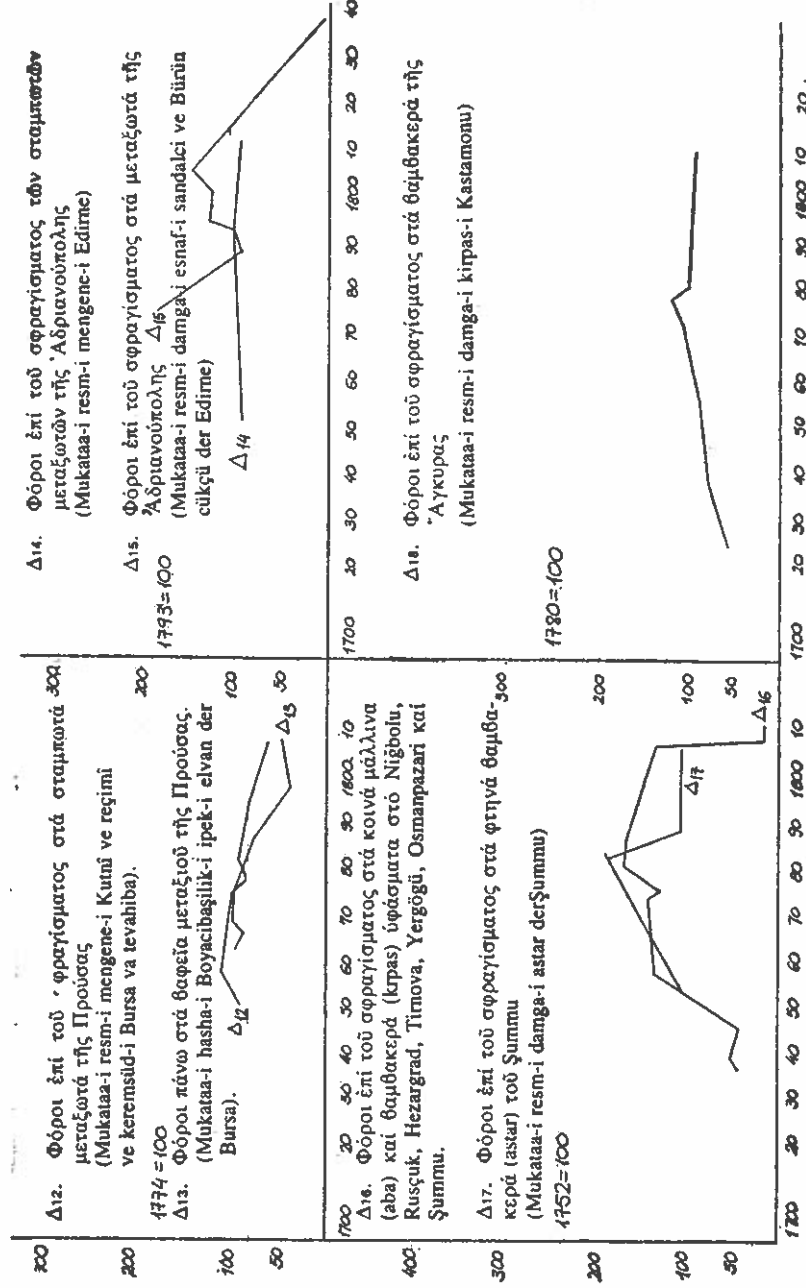
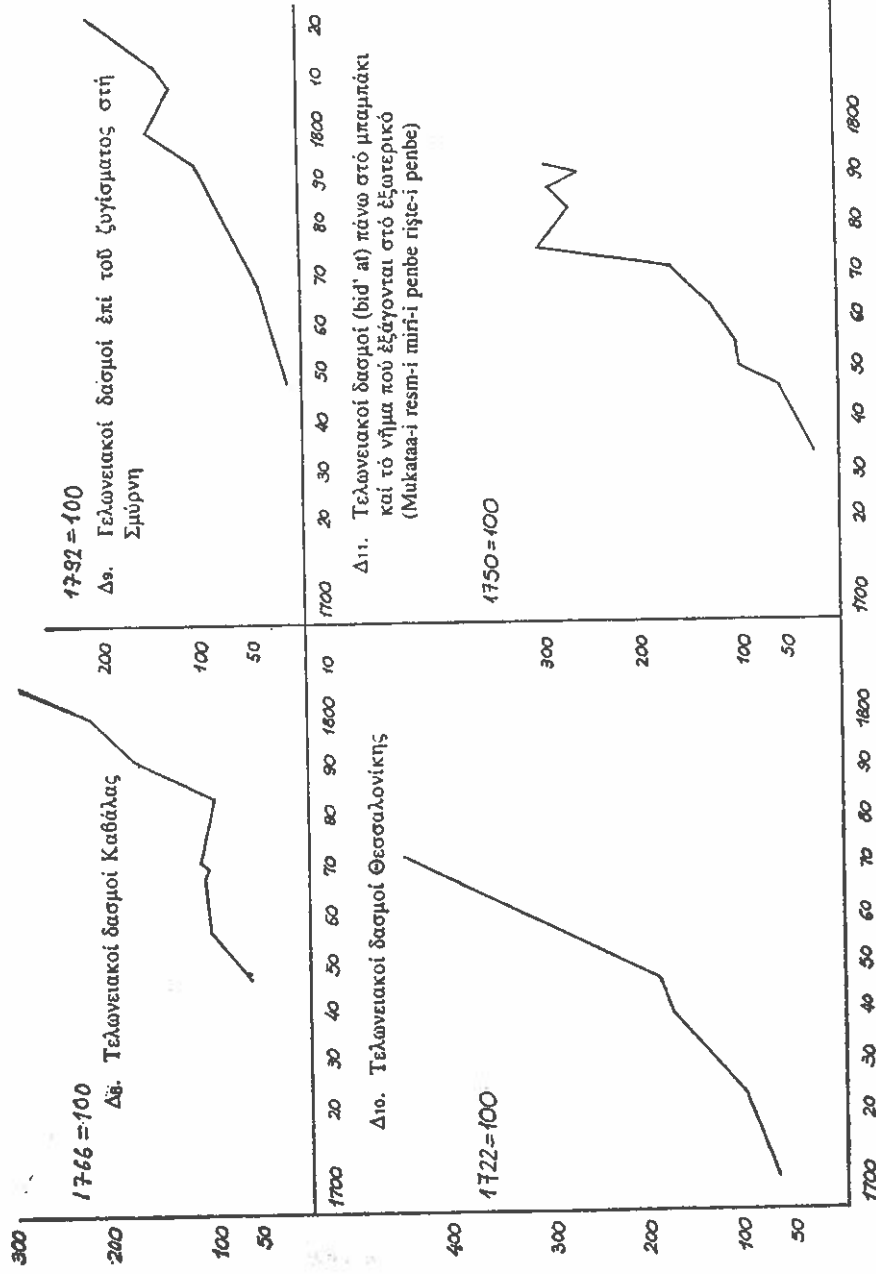
1779	1.100	21,5	236,5	550	786,5	100
1784	2.000	20,5	410	550	960	124,6
1788	4.250	19,7	837	550	1.387	184,3
1804	2.187,5	16,4	358,5	631,5	990	125,8

Δ1. Διακυμάνσεις τοῦ ποσοῦ τῶν τελωνειακῶν δασμῶν (λεγομένων bid'at) πάνω στην ἐξαγωγή μπαμπακιοῦ καὶ νήματος τῶ ὁποῖο εἰσπράττει ὁ κάτοχος τῆς ἰσοδίας ἀμμόθωπης (Pamuk ve Pamuk Ipliği Ihraç Resmi)

1α. Διακυμάνσεις τοῦ ὄγκου μπαμπακιοῦ καὶ νήματος τοῦ ἐξάγονται στὴ Γαλλία (σύμφωνα μὲ τὸν R. Paris, σελ. 511) (Fransaya Ihraç Edilen Pamuk ve Iplik Mikdarı)

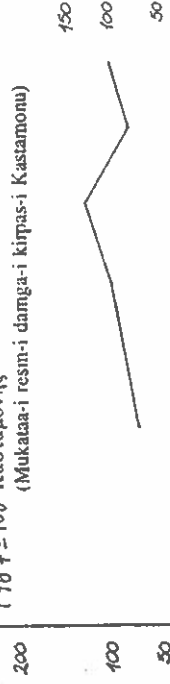

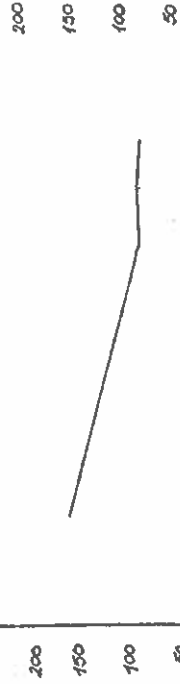
Δ19. Φόροι επί του σφραγίσματος στά θαμβακερά τής
Κασταμονής
(Mukataa-i resm-i damga-i kirpas-i Kastamonu)

1767 = 100

Δ21. Δεκάτη και φόροι πάνω στά μεταλλεύα σιδήρου
τών 'Αδώνων
(Mahsul-i kürcha-i ahen der cebel-i Gedin ma ahen-i Gedin)

1766 = 100

Δ22. Φόροι επί του σφραγίσματος πάνω στά κυτεργασμένα δέρματα του Νιγβόλου και Σιλίστρε
(Mukataa-i damga-i sahıyan ve meşin ve gön ve ka-vsele an ıalic-i debbağın der Nigbolu ve Silistre)

1779 = 100

Δ20. Φόροι επί του σφραγίσματος στά θαφέιτα και έκ-
τυπώτήρια τών Σερρών
(Mukataa-i damga-i Kârhan-e-i Boyacı ve Basmacı der nefs-i Siroz)

1773 = 100

Δ2'. Φόροι επί του σφραγίσματος στά λινά ύφάματα τής Τραπεζούντας
(Mukataa-i resm-i damga-i bez-i keten-i Trabzon)

